

ઓતરાતી દીવાલો

લેખક
અધ્યાપક કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

પ્રાથમિક ૦-૨-૦
છુટક ૦-૬-૦

સંવત
૧૯૮૧

મુદ્રક મકાનક વેણીવાલ હનનલાલ બચ
સરખીગરાની નાડી, મારગપુર,
અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ

૧૨૨૩૬

પ્રવેશક

ગાંધીજીએ આશ્રમને માટે સ્થાન બહુ જ સગસ પમદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ જેલની દીવાલો દેખાય છે, અને દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એવીસ સિજ સુધી પથરાયેલા અમદાવાદના ભૂગળા દેખાય છે, અને પાઠવી બાબુ વગડા સિવાય કશું નથી આવે. ડોકાણે ગલ્લા પછી ચારે તરફ નજર ગયા વગર ગહે જ નહિ વખત મળે એટલે ખૂમ રખડીએ આસપાસ. બીજી સીમ જોઈ પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલો. પેલી પાર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો. સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. બીજા સવાલનો જવાબ ઇશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે.

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જેલના અનુભવ એટલે જેલના અમલદારો સાથેના પ્રભુ, મજૂરી કરતા પડેલા કુળો, ખીજા કેદીઓ સાથેની વાતચીત, અથવા તો જેલમાં મળતા આગમતા વખતમાં વાચેલી ચોપડીઓ અને લખેલા લખાણો, એવો જ ખ્યાલ આવે પણ જેમાં માણસનો સંબંધ ન હોય એવો પગપદ્મી, ઝાડપાન પાકતકડા, વગસાદ ને ટુમસના અનુભવ કે જે આજે નથી હોતો જિંદગીના મોટા ભાગ જોઈ રાહર પહોંચ જ ગાળ્યા છે નવનગના માહનાઓ મુમાદર થઈ ગયેલામાં ગાળનામાં જેણે આનંદ માન્યા છે એના મારા જેવાને જેલની ચાંદીવાલની અદર એવો અનુભવ ન મળે તો તેની શી વધે થાય? મારી દૃષ્ટિએ આ વિભાગનો જેલનો અનુભવ અત્યંત મહત્વનો તેમજ નિર્મળીય છે આ અનુભવમાં ઇર્ષ્યા કેશુ ન મળે, દયા ખાવાપણુ કે દયા કરવાપણુ બહુ જ ઓછું હોય અને છતાં હૃદયને જોષતો ખોરાક પૂરેપૂરો મળે

જેલો પ્રવેશવિધિ પૂરો થયો અને હું યુરોપીઅન વૉર્ડની એક કેટરીનો સ્વામી બન્યો આ ઓરડીમા ઉંચે બે જાળિયા હતા પણ તે હવાને માટે હતા અજવાળુ આપવાનું તેમનું કામ ન હતું અજવાળુ તો કેટરીના લગભગ મારા કાડા જેવા સળિયાવાળા બાગણામાથી જેટલું આવે તેટલું જ આગણામા લીમડાના અઢાર ઝાડ હારબધ ગોઠવાએલા હતા પાનખર ઝડપુ હતી એટલે ૪૭૫ પાદડા સવાન્થી સાજા મુઘી પડ્યા જ કરે આઠ દિવસની અદગ લગભગ બધા જ પાદડા ખરી પડ્યા અને અઢારે અઢાર ઝાડ લપણુક જેવા નાગા દેખાવા લાગ્યા આ સ્થિતિ જોઈને મને બહુ આનન્દ ન થયો મેં કહ્યું 'કથ પ્રથમમેવ ક્ષપણક ' '

અમારા મકાનની જમણી બાજુ પર દાખરે બાપાના વાવેલ કેટલાક છાંડ હતા બે આબાના, બે લીમડાના તે એક જાંમુનો બાપા આ બધા ઝાડની અપત્યસદૃશ સારવાર કરતા પ્રેમનો ઉમળકો આવે એટલે પોતની કાનડી ભાષામા ઝાડો સાચે પાતો પણ કરતા અત મારી સાચે તેને લગતી વાતો કરતા તો મિલકુલ થાકતા જ નહિ જમી ગયા પછી અમે આ ઝાડ ૪૮૫ બેસીને વાસણુ વટકતા જસતના આ નાસણુ ઉટકવાની બાસ કળા હોય છે મુનિ જયવિજયજીએ આ કળામા અસાધાન્ય પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું ભારે ઉમગથી અને થોડીક જગન્મતીથી તેમણે મન એ ઉપયુક્ત કળાની દીક્ષા લીધી બીજે જ દિવસ તેઓ જેલ બહાર ગયા એટલે એક જ પાડનો હું બાગ્યશાળી થયા જસતના વાસણુનું તેજ એ તો જાહેર કામ કરનાર દેશમવકની આમર જેવું હોય છે રોજ સારથ ન રહે તો જોતજોતામા આપ્ત પડી જાય એના

પર જગત ઝાખપ આવે કે સ્નેહપ્રયોગ કરવો પડે સાથે કંઈક ખટાશનો પણ અનુભવ કરીએ તો વધારે હીક ‘

સાજના છ વાગ્યા એટલે અમે પોતપોતાની કોટડીમાં પૂરાયા ખટ ખટ ખટ અવાજ કરતા તાળાએ સરકારને ખાતરી આપી કે કેદી રાત્રે નાસી જાય એમ નથી પણ નર્સ તાળાનો વિશ્વાસ જો ? રાત્રે લગભગ અર્ધે અર્ધે કલાકે શનસો આની ખાતરી કરી લેતા કે કેદી અલોપ થયો નથી જંગતો ! હોય તોપણ જગા પર છે જંગતો હોદાએ તો દાનસને અમારે ને અમને દાનસનું દર્શન થતું જોલ બહાર હીક ઉઝાગરા થએલા તેથી જલમાં સ્થિતિ થયા માદ ઊંધવાન જ કામ મે પ્રથમ આદ્યુ ઊંધ ખાતે રોજના સરેગશ ચૌદ કલાકે મડાતા આઠ દિવસમાં ઊંધની ઉધરાણી પૂરી કરી અન નવા અનુભવને માગે તૈયાર થયો

સવારે, બપોરે ને સાંજે અમારી દોસ્તી કરવાના ઇરાદાથી કેટલીક ખીસકોલીઓ આવતી ખીસકોલીઓને જોઈને માડ મન બહુ જ ઉદાસ થયું ડોલેજમાં બહુતો ત્યારે મે એક ખીસકોલીનું બચ્ચુ પાળ્યું હતું એક વરસ સુધી મારી સાથે વમીને અક્ષયતૃતીયાને દિવસે તે અક્ષયધામ ગએલું તેનું મને સ્મરણ થયું ખીંટી પર ટાગેલા સાઈકલના પૈડા પર ચઢવાનો તે પ્રયત્ન કરતું પૈડું ગોળ ગોળ ફરતું જતા ઉપર તો ચઢાતું જ ન હતું એમ જોઈ તે રોઈ પડતું હું દૂધ પીતો હોઈ ત્યારે માગ પોચા પર બેસી મારી સાથે જ તે દૂધ પીતું એ અને એવા બીજા અનેક પ્રસંગો યાદ આવ્યા

કાગડાઓ પણ અનેક આવતા, પણ તે મારી સાથે દોસ્તી બાધે જ શેના ? માગ પડોશમાં કેટલાક સિંધી

મુસલમાન ગઝદારી કેદિઓ નહેતા, તેમની પાસેથી આ હાડિયા મહાશયેને માસ તેમજ હાડકાના કકડા મળતા, એટલે તેમણે ત્યાં જ દોસ્તી આધી હતી

એક દિવસ મપોરે મારી ઓરડી પાસે થઇને જતી કીડીઓની એક હાઝ મેં જોઇ તેમની પાછળ પાછળ હું ચાલ્યો કેટલીક કીડીઓ વૈતરાકામ કરનાર મજૂરો હતી, કેટલીક આગળ પાછળ દોડનાર વ્યવસ્થાપકો હતી, અને કેટલીક તો વ્યાજ ઉપર જીવનાર શેદિયાની પેઠે અમરથી જ આમતેમ ફનારી હતી થોડીક કીડીઓ રસ્તો છોડીને આસપાસના મુલકમાં ફરી આવતી અને દૂર સુધી જઈ પાછી આ ચા પછી કોલ યસ કે મ ગો-પાર્કની પેઠે પોતાની મુસાફરીના અયાન વ્યવસ્થાપકો આગળ ગળુ કરતી મેં રોટલીના ભુટ્ટા કરી તેમના નસ્તાની બાણુ પર બેએક હાથ દૂર મૂકી દીધો અડધીક ઘડીની અદર આ શોધક મુસાફરોને તેની ભાગ લાગી તેમણે તરત જઇને વ્યવસ્થાપકોને રીપોર્ટ કર્યો હુકમ બદલાયા, રસ્તો બદલાયો અને સાજ સુધીમા બોગકની નાની બાણુ ખાલી થઇ કોઈ પણ મજૂર પર બોન્ને વગર થએલા દેખાય કે તન્ત જ વગર બોનાવ્યે બીજા મજૂરો આવીત હાથ દે ન હે — અરે ભૂલ્યો, પગ દે છે પણ બોન્ને ક્યે રખે ખચરો તે વિષે તેઓ જાનદી એકમત થતા નથી તેથી બે કીડીઓ બોગની તાણુતાણી રસ્તી ગોળગોળ ફરે આખરે એકમત થયા પછી મગડેવા વખતનું સાદુ વાળવા તેઓ ઉતાવળે ચાલતી થાય છે

આ કીડીની હર આવે છે ક્યાંથી એ જોવાનું મને મન થયું અને ધીમે ધીમે હું ચાલ્યો પાછળની બાણુમા ઓટલા નીચે એક દર હવે તેમથી યાદી માધઓની આ વિસ્મૃતિ નીકળતી

હતી પામે જ માગીના જેવો લાલ ઢગવો દેખાયો નજીક જઈને જોયું તો તે ક્રીડીઓનું સ્મશાન હતું ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવામાં ગોડોક વખત ગાળ્યા પછી એ ક્રીડીઓ દરમ્યાની બહાર આવતી નજરે પડી મડદા સ્મશાનમાં ફેંકી દઈ તેઓ સીડી પડી ગઈ કંઈ નહિ તો પાંચ સાતમો મડદા ત્યાં ભેગા પડ્યા હતા આ ક્રીડીઓની સમાજરચના કેવી હશે, તેમના સુગન્ધ-ખાતાના નિયમો કેવા હશે, શા હેતુથી આવા સ્મશાનો તેઓ ગોઠવતા હશે એ વિષે અનેક વિચારો મનમાં આ-યા બીજા કયા કયા પ્રાણીઓમાં સ્મશાનભૂમિની ગોઠવણ હોય છે એ જાણવાનું મન થયું મધ્યમાણો વખતે સ્મશાન-સ્થાન નક્કી કરતી હશે મંડોડાઓ તો અલગત કરે જ છે શા માટે બીજા પ્રાણીઓમાં એ યુદ્ધિ નથી એ વિષે પણ ધણું વિચારો મનમાં આવ્યા

પાનખર ઝંકનું હતી ઇના બેઠો ન હતો દામડે આપા વગર પાન ભારે જહેમત ચલાવીને જોલમાં તમણે નહાવા માટે રોજ ગમ પાણીનો હક મેળવ્યો હતો સવારે ધુમમ ફેલાતું દયાળજીભાઈ અમારી સાથે જોવા આ યા ત્યારે સવારે તેમની સાથે ધુમસમાં આટા માગતા ખૂમ મળ પડતી આજુબાજુની દીવાલો કે મકાનો પણ દેખાતા ન હતા નાનપણમાં એ જગામથી સાવતવાડી જતા આંખોલી-ધાટમાં કેટલીયે વાર આવા અનુભવ લીધેલા તે યાદ આવ્યા ધુમમ ફેલાયું હોય ત્યારે ઝપાટામધ ચાલવાનો ઉભગ ખૂમ વધે છે કપડા પૂગતા પહરેલા હોય ને માથું ડાહ્યું હોય ત્યારે તો વળી વધારે અનન્દ આવે છે ટાઢ અને ધુમસ નાકને, આખને, કાનને ગદગદિયા કરે છે ટાઢ વધારે હોય તો સખત કરે

પણ ખરી મૂંઝવેનું ઝાડળ નહીં અને ઝગમગતું ચાલતાં ચાલતાં ગરમ થઈ ઝાકળતાં બિંદુ મોટા મોટા થઈ જાય, એ અનુભવ જોણે વીધો હોય તે જ ધુમનમા ચાલવાનો આનંદ જોણખી શકે

ધુમસમાથી દેખાતું આસપાસનું અમ્બાદિત્રિય જોઈ કેરાનનુત કવિએ વર્ણવેલા કનિહદયની મિથિતિ યાદ આની

કવિચ્યા હૃદયી રજ્જવલતા
આણિક મિલની ઝુકતા ।
તીચ મિથિતિ હા માસનસે
સૃષ્ટિ કવચિત્રી ર દિમે ॥

ધ્યાન અને તત્ત્વચારી ઝડપેનુનિએ જે તત્ત્વનું અમ્બાદિત્રિય દર્શન કરે છે તેનું સહેજ સ્પષ્ટ અને સહેજ ઝાડુ દર્શન કવિઓને સહેજે થાય છે તેથી જ કેશવનુને ધુમસમાળા પ્રમાતકાળને કનિહદયની ઉપમા આપી છે

એક દિવસ બપોરે અમે આટા માગતા હતા, અવામા જ્યાળજીમાઇના પગ તળે એક મકોડો ચગદાન ગયા એમનું તો ત્યાં ધ્યાન પણ ન ગયું, પણ મારા પટમા તો મદનું કંઈ થઈ ગયું નિચારો મકોડા કેમ મરી ગયા, એણે શું પાપ કર્યું હતું, વગનું હો એને આવું મોત કેમ આપ્યું, નિયામા નીતિનું સામ્રાજ્ય છે કે અકસ્માતનું, આવા આવા નિચારો એક જ લાણીની અદ્દ આપ્યા અને ગયા ફગી નવો નિચાર આપ્યો કે આવું મોત માફ જ રા માટે ગણવું? મકોડાને એક બવમાથી આ રીતે જાળ મળી તે તેના કોઈ પણ ગુનાની સજા રૂપે મળી કે કાઈ સત્કર્મને માટેના ધનામ તરીકે મળી એનો

નીવેડો કોણ આણી શકે ? પ્રાણીમાત્ર મોતથી ડરે છે, મોતથી ભાગતા ફરે છે એ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? મોતથી નાસી જવું એ પ્રાણીમાત્રનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે એ સ્વભાવ યોગ્ય છે કે અજ્ઞાનમૂલક છે એ કોણ કહી શકે ? ફરી વિચાર આવ્યો, મોત ગમે તે રીતે આવે, પણ અજ્ઞાનથી મોત આવે એ કેમ પાલવે ? મોત આવવાનું છે એમ જાણ્યા પછી જે મોતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કિંમતી અનુભવથી વચિત થવું એ શુ દુર્ભાગ્ય નથી ? અને કોણ કહી શકે છે કે મોતમા અમુક જાતની લિજ્જત નહિ જ હોય ? ઊંડાનું આગમન જો મીઠું હોય તો મોતનું કેમ ન હોય ? ફાંસી જનાર માણસને આઠ દસ દિવસની નોટિસ મળે છે એટલા દિવસમા પગલોક માટેની કેટલી મજાની તૈયારી તે કરી રાકે એમ છે ?

થોડા જ દિવસમા ફાંનીખોનીમા મારી બદલી થઇ
 ફાંસીખોલી એટલે ફાંસી દેવાની જગા પામે જ આવેલી ફાંસીની
 સળવાળા કેદીઓને ગાખવાની આડ ઓ ડીઓ સાથ મતી
 જેલમા આ જગા સૌથી સગસ ગણેની હોઇ સ્વામી,
 વાલજીભાઇ પ્રાણુશકર ભટ વગેરે ભાઈઓને અહી
 ગાખમા આપ્યા હતા સ્વામી તે ગાં'નીજીવાળા ઓગડીમા
 જ ગહેતા હતા મને અહી કદાચ વધુ વખત ન રાખે એ શકાથી
 સ્વામીએ આગ્રહપૂર્વક ગાં'નીજીવાળા ઓગડી મને ગહેવા આપી
 ઊંચી દીવાલની પેલીપાર ઓગતોની જગા હતી અહી આવીને
 હું પસ્તાયો દીવાલની પેલીપાર આખી બપેર બેરાઓ કપડા
 ધુએ, તેમના હોકરા રૂએ, અને અધગમા પ્રે દસપાય સ્ત્રીઓ
 ઝગડાનો પ્રસાદ અખડ ચલાવે જેલમા મુખીયતો વેઠવા હું
 તૈયાર હતો, પણ આવો કાચગલહ સાબળવાની તૈયારી કરી
 ન હતી પણ બે ચાર દિવસમા કાન ટેવાન ગયા તેથી કે પછી
 ' ઓરતોમા ' આવેલી નવી સ્ત્રીઓ જૂની થઇ ગઈતેથી ઝગડા
 પ્રમાણમા શાન્ત પડ્યા એમ લાગ્યું

ફ્રાંસીસોનીમા આવતાવેત ખે બિલાડીઓની દોસ્તી થઇ એકનું નામ ‘ફ્રાંજદાર’ હતું, બીજું નામ હીરા રોજ ઇસ્પિ-તાલમથી આ બિલાડીઓને નવટાક દૂધ મળવાની ‘ખાનગી વ્યવસ્થા’ હતી ખાનગી વ્યવસ્થા એટલે દાકતર કે જોલરના હુકમ વગર થએની અને ચાલતી આવેલી વ્યવસ્થા જોલ ખાતામા એની જીણી જીણી ઘણી વ્યવસ્થાઓ હોય છે કેદીઓ તેમજ તેમના કુપી નોકરો બધા જ માણસ હોય છે, એટલે હૃદયવિહીન નિયમનું પાલન કરી વેળા વણીવાગ જેમ તેઓ તેમા ફોરતા ઉમેરે છે તેમ કેટલીકવાર દયાનું મિશ્રણ પણ કરે છે સમાજસંજના રોટલા આવે કે તરત જ અમારે ત્યાં તેના ત્રણ ચાર કકરા દૂધમા પચાળી બિલાડીઓ માટે એક ખૂણામા ગખવામા આવતા કોક દિવસ ભૂખ કકડીને લાગી હોય ત્યારે બિલાડીઓ વોડંગના પગ સાથે નાક ધસીસીને તેને વીનવે, અને કોક દિવસ વળી ખાવાનું પામે મૂક્યું હોય તોપણ પહોરવાગ સુધી જોયા જ કરે અને ભર્તૃહર્મિના હાથીની પેઠે મીર વિલોકયતિ વાદુક્તેશ્વ મુક્તે આ બે બિલાડીમાથી ફ્રાંજદારની પૂછડી બનખર મધ્યમા લગભગ તૂટના આવી હતી — રોગથી કે કંઈ જખમથી તેની તેને ખબર નહોતી દાખડે ખાપા એક દિવસ ઇસ્પિતાલમા ગયા અને મત્રમ લઇ આવ્યા તે દિવસથી રોજ ફ્રાંજદારની માવજત થતા લાગી પણ ખાપા એની પૂછડી પકડીને મવમ લગાવે એ સ્થિતિ બિલાડીને પકડે દિવસે સ્વમનને બાધક જણાઇ તેણે સૌમ્ય ને આકરા બધા નિષેધો વ્યક્ત કર્યા પણ બીજા જ દિવસથી ફાયદો લાગવાથી તેણે એન્ડ્રોક્લિઝના સિ હતી ઘાત ધારણ કરી

હું પાછળ કહી ગયો કે દાખડે બાપા કર્ણાટકી બ્રાહ્મણ હતા મગ્યા વિના તેમને ચાલે નહિ જેલના ખોરાકમા મગ્યાની અછત તો હોતી જ નથી છતાં બાપાનું તેટલાથી નભતું નહિ તેમણે આગણામા ખાસા મગ્યાના છોડ વાગ્યા હતા તેમાથી તેમને રોજ દોથોએક મગ્યા તાગ્મ તાગ્મ મળતા તેઓ મને કર્ણાટકી જાણી મગ્યા ખાવાનો આગ્રહ કરતા મેં જ્યારે કહ્યું કે હું મગ્યા ખાતો નથી ત્યારે ગિરિશ થઈ ખોટયા, ‘ ત્યારે તો સાવ ગુજરાતી બની ગયા ! અરે, મગ્યા ન ખાય તે કર્ણાટકી જાનો ? આ આરોપ માટે કબૂલ ગમ્યે જ છૂટકો હતો

પછી હોળીના દિવસ આ યા બપોરે પોલીસ કે મુકાદમ ઘોડી પર બેસી ઊંચતો હોય તેવ મા દાખડે બાપા આગણાના દગ્ગાનમાથી છટકી પાછળના ખેતનમા જાય અને ત્યાંથી સૂકાઈ ગએલા ડાળીઝાખગ ભેગા કરી લાવે યોડા જ દિવસમા બળતણનો એક ઠીક ઠીક ઢગલો થયો હોળીને દિવસે મુખર્નિટ્ટેન્ટ આવી ગયા બાદ આગણામા રીતસર હોળી પ્રગટાવી જખનાદ સાથે તેમણે ત્રણ પ્રવક્ષિણા કરી, અને કારાવાસમા પણ હિન્દુધર્મને જીવંતોજાગતો ગમ્યા હોળી સળગાવવા માટે દેવતા કયાથી આપ્યો એ મેં તેમને પૂછ્યું નહિ, કેમકે હું જાણતો હતો કે એ ‘ ખાનગી નયમગ્યા ’ હતી

ફાંસીખોલીમા અમને બીજા નવા દોસ્તો મળ્યા, અને તે વાફરાઓ વાદગઓ જેલની અદગતા બગીચામા ખૂબ ગજાડ કરે છે, તેથી જેલના અમલદારો તેમના તરફ ‘ નફરતની નિગાહસે ’ જુએ છે, અને તે જ કાગણસર કેદીઓને વાફરાઓ પર ખૂબ ભાવ હોય છે અમારા ઝાડુવાળાને આવું કાગણ પૂછતાં તેણે કહ્યું, ‘ અમારી છાતી ફાટી જાય ત્યાં સુધી પાણી

ખેચીખેચીને અમે શાક ઉગાડીએ છીએ અને અમારે ભાગે તેમાથી
 શકત ધરડા પાદશ ને ડાખળાજ આવે છે અસલી માલ તો અમલ-
 દારો ખાય છે અથવા કમિટીમા આવનાર રિએટરો લઇ જાય છે
 ઇતવાગને દિવસે ધર્મનુ ભાષણ સભળાવવા પેલા એ જણા
 આવે છે તે પણ શાકભાજી માટે જ આવે છે એ શુ અમે
 નથી જાણતા ? મે એન સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એ મહાશયો
 બજારમાથી પણ શાક ખરીદી શકે છે પણ પેયો મારૂ માને જ
 શેનો ? વાદગ આવે કે કેદીઓ ખુરીમા આવી એમના જેવી
 કીકીઆરી કરે અને પોતાના રોટલામાથી એકાદ ટુકડો તેને
 રકતા પણ અથડાય નહિ અમારે ત્યા વાદગઓ બહુ પાસે
 ન આવતા દીવાલ પર એસી લાખી પૃઠી એક બાજુ
 લટકતી ગખી, ડાક મગડી, ખના પગથી અમારી તરફ જોતા,
 અને જાણે પડ કરતા હોય તેમ સહેજ દાત પણ મતાવતા
 અમે નહતા હતા તની મહાર મોટી દીવાલને ખૂણે પડતો
 હતો વાદગઓ એ ખૂણા પાસે જઈ કુદીને એક દીવાલને લાત
 મારે ને ખીજ દીવાન પર અથડાય ત્યા લાત મારી પહેલી
 દીવાલ પર કુદે આમ કન્તે કન્તે ઠેઠ દીવાલની ટોચ સુધી પહોચી
 જતા મને થતુ વાદગઓ જો આમ જઈ ગકે તો માણસ કેમ
 ન જાય ? ખીજ જ ક્ષણે પિચાગ આવ્યો, તેમ બની રાકતુ હોત
 તો ચોરાએ એ કળા ક્યારની કેળની હોત

જેલના નવા નવા અનુભવોમા હુ એ વાત ભૂલી જ
 ગયો હતો કે બાર કલાક એ ડીમા પૂરાથી ચન્દ્ર કે તારાઓ
 અમે જોઈ શકતા જ નહોતા અમારી ઓસરી પર તો દૂધ
 જેવુ ચાદરણુ પડતુ, પણ અમને ચંદ્રનુ દર્શન ન થાય
 એટલામા સ્વામીએ એક યુક્તિ સૂઝાડી (ભુલ્યો- તેમને તે

દયાળુભાઈએ સૂઝાડેલી) અમારી પાસે તે કાળે હજમતનો સામાન (અસ્ત્રા શિવાય) ગખવા દેવામા આવતો તેમા અરીસો હતો. તેનો કાન પકડી સળિયામાથી અમે તેને બાળ્યા બહાર ત્રાસો ગખતા એટલે બાળુથી ચન્દ્રમિ બ તેમા આંત્રીને પડતુ અને તે જોઈને અમને મજા પડતી યોડા જ દિવસમા બાળ્યામાથી સામેના આકાશખંડમા અગરત્યને ઉગતો મે એળખ્યો અગરત્ય તો મારો જૂનો દેસત—દક્ષિણનો આચાર્ય તેને જોઈને હુ રાજગણ થઈ ગયો. પણ એ ઝઝો વખત ત્યા ગંહેનો નહિ દક્ષિણ દિશામા જ ડાબી બાળુએ ઉગે અને જમણી બાળુ ડૂબકી મારે

મુસલમાન બાઈઓ જોડેના માગ ચાગ દિવસના કેપાસ પછી મને નબળાઈ ગઈ ત્યાં સુધી ખુદજામા સૂરાની ગજા મળી હતી સ્વામીને પણ મારી માવજત માટે બહાર સૂવાનું કહેવામા આવ્યું હતું ગત્રે લગભગ દસ વાગ્યા સુધી અમે આગણુ મા આટા મારતા અથવા પથારીમા પડ્યા પડ્યા તાગ્યો જોતા આગણુમા પી પળાનું એક નાનું રૂપાળું ઝાંડ હતું બીજું એક મોટું લીમડાનું ઝાંડ હતું તેના પાદડાની આરપાગ તાગ્યો જોવાની ખૂબ મજા આવતી એટલામા કેપાસ કર્યાની સજા મને સુનાવવામા આવી અને કેદીઓ જેને જેલનું પોર્ટ બ્લોક (કાળાંપાણી) કહે છે ને છોટાચક્કર ન જ મા મારી બદલી થઈ ખુશી હવા, તારાઓનું દર્શન અને સ્વામીને સંવાસ આ ત્રણ ટં નિકથી ત્રણ જ દિવસની અગ હુ એટલો સાજો થયો હતો કે મે દક્તરને લખેલું કે ‘ હવે હું સજા ભોગવવા લાયક થયો છું, મારી સજાને કેદાણે મને લઈ જવામા ખોટી ધરાનું કાણું નથી ’ સાચે જ ખુશી હવા કેદીઓને માટે અમૃતમણવની છે

છોટાચક્ર ન ૪ મા મારી સગ્ન શરૂ થઈ મારી પાસેથી
 મારી બધી ચોપડીઓ, લખવાના કાગળો, ખડિયોકત્તમ, પેનસિલ
 બધું છીનવી લેવામા આવ્યું ફક્ત એક ધાર્મિક ગ્રંથ મારી
 પાસે રહેવા દીધો હતો આ ચોપડીમા નિશાની કરવા સાફ મે
 મારી પેનસિલ માગી પણ તે શેની મળે? અનેક રીતે મને
 પજવવાની, માફ અપમાન કરવાની યુક્તિઓ યોગ્યઈ હતી
 પણ જેમના હાથમા માફ માન મે સોખ્યું ન હતું તેમને હાથે
 માફ અપમાન પણ થું ?

પણુ આ બધી સજ્જઓ અને પજવણીઓને લીધે મારું
ધ્યાન કુદરત તરફ વધારે જવા લાગ્યું ખીજ કોઈ કેદી સાથે
હું વાતચીત ન કરી શકું એટલા માટે મને છેક છેડા પરની
એક કોઠડી આપવામા આવી હતી આ ઓરડીનું બારણું લગભગ
ઓતરાતું હતું ઓરડીની ડાબી બાજુની દીવાલમા ખૂબ ઊંચે
એક જાળી હતી તેમાથી અજવાળું સગસ આવતું અને ગતે
ચન્દ્ર જ્યારે પશ્ચિમમા હોય ત્યારે તે આ જાળીમાથી દર્શન
દેતો ચન્દ્રનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન થતું ત્યારે મારો અરીસો
ચાદરણુમા ઊંચો ડરી તેમાથી હું ચન્દ્રદર્શન કરી લેતો
ગતે એ જાળીમાથી એ ચાગ તાગ દેખાતા તે કયા તાગ છે
એ નક્કી કરવું મહુ મુશ્કેલ પડતું, છતાં તે નક્કી કરવામા
જ એક જાતનો આનન્દ મળતો આખું આકાશ દૃષ્ટિ આગળ
હોય ત્યાં તો દિશાનું ભાન મગાળ થાય કે અને તાગનો ક્રમ
જોઈ અમુક તારો કયો એ નક્કી કરવું સહેલું પડે છે પણ
જાળીમાથી તો એક એ તાગ જ દેખાય છતાં તારાગણ સાથે
મારે જૂની ઓળખાણ તેવી પડેલી જ ગતે મેં પુનર્વસુના
એ તારા ઓળખી કાઢ્યા અને આખી રાત એક પછી એક
આવનાગ તાગ જોવા લાગ્યો.

પણુ તાગવિહાર એ કંઈ માગ આખી ગતના જગરણનું
કારણ ન હતું છોટાચન્દ્ર ન જમા કોઠડીઓની ભોય માટીના
લોપણવાળી કાચી છે તે ભોયમા તેમજ ભીનોમા માકણની મોટી
ફાજ થાણું નાખી ક્યાની પડેલી હતી ગેજના કદ અને શ્રમથી
વાયપોથ આસી કોઠડીમા દેહ નાખતા કેદીઓને બદલે મારા જોવા
મુકલકડી કેદી જોઈને માકણો સારીપેટે ચીઢાયા અને તેમણે લોભ
સાથે રીસ ભેળવી કટક ચઢાવી માગ પર હુમલો કર્યો પણ

આ સ્વાદાનંદ ચાખનાર માકણો એકલા જ ન હતા તેમના હરીફ વદાઓનું ટોળું પણ નાનુંસૂતું ન હતું છાપરામાંથી તેઓ ટપ દધને નીચે અવતરતા અને માગ પગ ધસી આવતા આ ભાઈઓને માગ માથાના વાળ મહુ સ્પર્શિત લાગતા હોય એમ જણાયું, કેમકે જરાક ઊંધ આવવાની થાય કે માથામાં જ તેઓ ખચકું ભરતા

સ્વાગત બે ત્રિવિધ ન હોય તો તેમાં કાવ્ય થું રહ્યું ? એટલે ગરોળીના બચ્ચાએ પોતાના ભાગ બજવ્યો તેઓ મને મારી પથારીમાં એકવો સૂવા દેતા નહિ અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં હું ગમે તેટલું માનતો હોઉં છતાં આ ઢેડગરોળીના બચ્ચાના સહવાસને સારું હું તૈયાર ન હતો અને આ બચ્ચા તો મારી સાથે વધારેપડતો પગિચા કરવા આતુર જણાતા હતા આટલી તેયારી બેઠ મેં નિશ્ચય કર્યો કે સમરાગણમાં સૂતા રહેવું આપણને ઝાજો નહિ હું બહીને બેઠો થયો અને બધારામાં મારા સમોવડિયાઓ સામે અહિં નક યુદ્ધ ચલાવ્યું

સવારે મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ રીતસર રરિયાદ કરી તેમણે કહ્યું, આ કોટડી પમદ ન પડતી હોય તો પડબેની બીજી હતો ' હું જાણતો હતો કે પાસેની ઓગડી એ આ ઓરડીની મોટી બહેન આકારમાં સરખી પણ અગવડમાં મોટી તેમાં ઉપગતી જાળી ન મળે એટલે ચન્દ્ર અને પુનર્વસુનું દર્શન રાતે કયાથી થાય ? મેં કહ્યું, ' સામે એક આખી બરાક ખુલ્લી છે, તેમાં મને સૂવા દો, ' એટલે રાત્રી જેવો એક ગોરો ડેપ્યુટી જેલર હતો તેણે વચમાં જ કહ્યું, ' એ નહિ બને, ત્યાં તમે સૂઓ તો તમને અમારા નિયમ કરતા વધારે હવા મળે

અને વળી તમે રાત્રે એમા આટા પણ મારી શકો. સળ ભોગવતા કેદીને આટલી સગવડ ન અપાય.

મે તરત જ માઝ સમયપત્રક ફેરવી નાખ્યું આખી રાત જાગવું ને બપોરે એટલા પગ ચાર કલાક ઊઘી લેવું એક દિવસ દાકતર તમિયત પૂજ્યા આવ્યા મે કહ્યું, ' રાત્રે ઊઘ આવતી નથી તેથી બપોરે ઊઘુ છું ' તેઓ બિચારા શું કરે ? તેમણે મને ઊંડની દવા આપી, બ્રોમાઇડ ઓફ પોટેશિયમ અને બીજી કેટલીક દવાઓ. બ્રોમાઇડની અસર હું જાણતો હતો, છતાં લાચાર થઈને વીમેક દિવસ સુધી મે તે દવા લીધી પછી એક દિવસ મે પાવડોકોદાળી માટે અરજ કરી મારી ઇચ્છા હતી કે મારી ઓ ડી ડી જમીન ખોદી ટીપીને ફરી તૈયાર કરૂં અને દીવાલો પણ ફિનાઈલ વડે ઘોર્મ કાઢું પણ પાવડોકોદાળી તો મહાન શસ્ત્રાસ્ત્રો ! તે 'મદમાશ'ના હાથમા કેમ અપાય ? એટલે અમાગ પગ દેખરેખ નાખનાર એક બહુચી મુકાદમ પામે તે આપવામા આવ્યા આ અમારો મુકાદમ ભરૂચ જિલ્લામા ધાડ પાડવાના ગુન્હા નાફે આઠ નવ વરસ મેળવીને આવ્યો હતો તેણે બે ચાર કેદી માને બોલાવી મારી જમીન ટીપી આપી અને મે ડામર માગી લઈ તેનાથી જમીન લીંપી કાઢી ડામર સૂકાય ત્યાં સુધી શું કેવું એ સવાલ હતો, એટલે પાછળની એક ઓન્ડીમા જવાનું પરમદ કર્યું જેલના અમલદારોએ મારો એ વિચાર તરત જ વધારી લીધો, કાગળ એમ કરવાથી બીજા ગમગાહારી કેદીઓથી હું સાવ નિપ્યૂટો પડતો હતો અધૂરામા પૂર આ પાછળની નરી કોટડી મને એરી તો ગમી ગઈ કે મે ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું.

આ ઓરડી સામે એક અરીઠાનું ઝાડ હતું તે પણ દાખડે માપાની પ્રજા ઝડ લગભગ આઠ ફૂટ જિયું પણ સાવ સૂકાઈ ગયેલું હતું માત્ર સૂકાઈ ગયેના ત્રણ ચાર પાદડા ગ્લ્યા હતા મારી લગોટી સૂકવના એની પામે ગયો કે એ પાદડા પણ ખરી પડ્યા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ મરી ગયેલું ઝાડ ઉખેડી નાખું પણ તેમ કર્યું હોત તો જેલનો ગુન્હો થાત, તેમાં વળી વ્યાપાનું વાવેલું ઝાડ માગથી ઉથાપાય જ કેમ? મેં આ મૃત ઝાડની જ સેવા શરૂ કરી ખાનગી વ્યવસ્થાથી એક દાતરડું માગી આવ્યું અને ઝાડની આસપાસ કપારો માધ્યો રોજ એને ખમ્મે ડબા પાણી પાવાનું શરૂ કર્યું થોડા જ દિવસમાં ડાળીએ ડાળીએ કોટા ફૂટ્યા ઝાડ મરી ગયેલું ન હતું પણ હિન્દુધર્મની પેઢે તેને વડપણ આવ્યું હતું જોતજોતામાં નીલમ જેવા લીલા અને મખમલ જેવા સુનાળા પાદડાથી અરીઠો શોભવા લાગ્યો.

એથી સહેજ આગળ એક પીપળાનું ઝાડ હતું તેની નીચે તેના જ કપારામાં એક ધરડો તુળસીનો ડોડ અને એક બારમાસીનો છોડ હતા લિંગાપ્પા કરીને જનમટીપ વાળો એક કર્ણાટકી ડોસો હતો તે રોજ તુળસીને પાણી પાય અને બારમાસીનું ફૂલ તોડી તુળસીને ચઢાવે હું કાનડી ભાષા બોલું છું એવી ખમર પડતા તેના આનદનો પાર ન ગ્લો 'તુળસીનું ઝાડ તો દેવ—પરમેશ્વર સેવા તેની કરવી ઘટે તે છોડીને તમે આ કમચખત અરીઠાની સેવા શા સાર કરો?' મેં કહ્યું, 'મારે મન જેટલે દરજ્જે તુળસીમાં દેવ છે તેટલે દરજ્જે અરીઠામાં પણ છે'

મારી આ નવી ઓગડીને પડખે પાપાએ (પારસી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) ઉધવસ્ત કરેલો ફાબડે બાપાનો બગીચો હતો. બાપાને સજ્જ કરવા ખાતર પાપાએ તેમનો ઉછેરેલો બગીચો ઉખેડી ન બાવ્યો હતો. તેમા બારમાસીના ચાર પાચ છોડ બચી ગયા હતા. તેમને પણ હું પાણી પાતો. પણ ન્યારે પેલો રોચો હુંક મને બગીચો કરવા તરફ ઉત્તેજન આપતો. ત્યારે હું તેમ કરવાની સાફ ના પાડતો. એક દિવસ મેં એને ચોખ્ખુ કહી દીધું, ‘હું બગીચો ઉછેર અને બીજો દિવસે તમે એને ઉખેડી નાખો. એવો મેતાની આનન્દ તમને પૂરો પાડવાને હું તૈયાર નથી.’

હવે ઉનાળો પૂર જોસમા શરૂ થયો. આસપાસના વાસ મધા મુકાઈ ગયા કાગડાઓ, ઝાબરો, લેલાઓ અને ખીનકોલીઓ પાણીને માટે ટળતળવા લાગ્યા. વાદળ પણ આસપાસથી આની અમાન હોજ પર ડોકિયા કરવા લાગ્યા. કથુતરો કર્મકાંડી ગ્રાહ્યલની પેઠે આખો દિવસ પાણીમા નહાવા લાગ્યા. મારી પાસે માટીની એક ફૂંડી હતી તે ભરીને હું બીમડા તળે મૂકતો. આખો દિવસ ખીસકોલીઓ આવે, કામરો આવે, કાગડાઓ આવે અને લે લે લે લે લે કરીને આકાશ ગળગળી મૂકનાર બરાગીવણું લેલાઓ પણ આવે આ બધામા કાગડો બડો દૂતો. તે તો મને ત્યાથી રોટલીના સૂકા કકડા લઈ આવે. ફૂંડીમા ત્રણ ચાર પલાળી રાખે, ત્રણ ચાર વાર ચાચ વતી ફાવીને જીએ, અને પલળાને બગબગ પોચા થઈ જાય એટલે આત્મહેવને ભોગ ચઢાવે. રવિવાગને દિવસે ગૃહસ્થો અમારી ફૂંડી પણ હાડકાના કકડાથી અભડાવી નાખે. એક ફહાડો એક નકટો કાગડો આવ્યો.

તેની ચાચ ઉપરના ભાગમાથી અડધોઅડધ તૂટી ગઇ હતી તેની દીન મુદ્રા પગથી લાગતું હતું કે પોતાની ખોડતું તેને પૂરેપૂરું બાન હતું બિચારો પાણી પીતો ત્યારે બહુ દયા આવતી બીજા ઝાગડા તેને પોતાના મડળમા ભળવા દેતા નહિ

એક મહિના પછી બીજો એક એકપગો ડાગડો આવ્યો ક્યા મહાયુદ્ધમા એણે પોતાનો બીજો પગ ગુમાવ્યો હતો ને કંઈ તે મને કહી ન શક્યો તે પણ બીજા ડાગડા સાથે ભળી શકતો નહિ બિચારો ઊડીને આવે, અને આવીને એક પગ પગ ભો ગરે પણ એ કંઈ બગલાની નાત નહિ કે એમને એમ એક પગ પગ ઉભો ગળી શકે મગલા ને ડાગડાની વચ્ચે તો ઘોળા-ઝાળા જેટલું અંતર એકાદ મિનિટ બોલો ગરે કે થાકીને પડી ન્તય ફરી ઊડે, ફરી ભો ગરે, ફરી પડે આ તેનો ક્રમ આખો વખત ચાલતો એ ડાગડો લાગલાગટ ચાન્પાય દિવસ સુધી આવ્યો પછી ક્યા ગયો એની ખબર ન પડી

નવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો તે દાકતર પણ હતો તેણે મારી માટવી જોઈ પૂછ્યું, ‘ શાની દવા લો છો ? ’ મેં હસતે હસતે કહ્યું, ‘ એ તો માકણ અને વદાનું ઓસડ છે ’ કેદીની વાત સાંચી માને તો પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શાનો ? તેણે ધૂર્ત નજરે હસીને કહ્યું, ‘ વદા ન્યારે ફરી કરડે ત્યારે એકાદ પકડીને મને બતાવજો ? ’ મેં પણ હનતી નજરે લાગ્યો જ જગાળ નાવ્યો, ‘ સહેજ તસ્દી થયો તો આવડી જ બતાવું ’ આમ કહી મેં મારી કપડાની પેટી ઉઘાડી તેવા જ પાચ સાત વદા સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું સ્વાગત કરવા દોડ્યા ! મેં સાહેબબહાદુરને કહ્યું, ‘ આ તો આજનો શિકાર છે ગઈ કાલે જ મેં પેટી ફિલસબધો તડકામા મૂકી હતી ’ સાહેબબહાદુરે એકદમ હુકમ

છોડ્યો, ‘અભી કે અભી ઘાસતેલ રટવ કી બત્તી લે આઝો
 ઔર જમીન દીવાલ સમ જલા દો’ ત્રીજો કે ચોથો દિવસે
 બત્તી આવી અને મત્કુલુસત્ર શરૂ થયો. દીવાલના ખૂણા,
 ચુનાના પોપડા તેમજ બાગણામાં ગહેલી શરો બધે બત્તી ફરી
 વળી અને માકણોના લામા થએલા અને ગધાતા દેહ જમીન
 પર પથરાયા એ સહાર સાથે જ મહા હતો. આઠ દસ
 દિવસ પછી મેજર સાહેબે પૂછ્યું ‘લે કેમ છે?’ મે કહ્યું,
 ‘એક ફેજ તો ગારદ થઈ પણ વદાઓ તમારી બનીતી
 રેન્જની બહાર છે’ તગત જ વૉગ કાન્સિસ બેઠી નિર્ણય
 થયો કે ઝાપગ પર કચુતર મેસે છે તેમની હગાર ત્યા પડે છે
 તેમાથી વદાઓ પેદા થાય છે તગત જ હુકમ થયો કે કચુતરો
 ઝાપગની અદર ઘૂમી ન રોકે એવી રીતે મધે સીમેટ લગાડવો !

આટલે સુધી મધુ ફીક હતું, પણ ત્યાગપછી જે કાડ શરૂ
 થયો તેથી અમને બારે કયેશ થયો એક દિવસ સવારે આ
 નવા સાહેબ પોતાની બહુક લઇને આવ્યા અને તેમણે
 કચુતરોનો સહાર શરૂ કર્યો તેઓ મારી પાસે આવી મલકાતા
 કહેવા લાગ્યા, ‘આ બલાનુ કાસળ કાઢી નાખુ છું બહુ
 મદવાડ કરે છે’ હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું
 મે ઉદસીન નજરે તેના તરફ જોયું મારા મોઢામાથી એક
 હાય નીકળી ગઇ સાહેબબહાદુરને બાન આવ્યું કે આ તો
 દયાધર્મી હિન્દુ છે કચુતરોને ઘેર તે દિવસે હાડકાં હતો
 અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યા ઉગ્રણી હતી

અને કચુતરો પણ કેવા એનકૂફ ! બીજો દિવસે તેટલા
 ને તેટલા જ આવીને ઝાપરા પર મેક્ષા અમે તેમને ગિણડવાની
 ખુબ કોશીશ કરતા, પણ તે ખય શેના ? તેમનામાં પણ

હુએ વતન હોય જ છે એ કચુતરોમા એક સફેદ અથવા કાળચીતક કચુતર હતુ તે એકના પાળેલુ હતુ એટલે તેણે નીચે આવી એક પોલીસનો આશ્રય શોધ્યો પોલીસે તેના કેટલાક પીઠા કાપી નાખ્યા એટલે તે તે બીડી પણ ન થકે આખરે અમારા 'ભાવલુરાળા'મા આરાદા કરીને એક સિંવી હતો તેણે તે કચુતર પોતાના કબજામા લીધુ ખાનગી વ્યવસ્થાથી જુવાર મગની તેને તે ચારો નીચે નવા પીઠા ઉઘ્યા એટલે એક દિવસ કચુતર બીડી ગયુ એ કચુતર અમારી સાથે હતુ ત્યાં મુઘી અમાગમાના ગમે તેના ખખા પર મેસતુ અને ગજી થાય ત્યારે પોતાનો અંત સ્થ અગાજ કાઢતુ

ચોડા દિવસ પછી લીમડાને નવા પાન આવ્યા, પછી ફૂલ આવ્યા, અને પાન વાય ત્યારે આખો દિવસ લીમડાના ફૂલનો વરમાદ ચાલે મનવરી તરુ કુસુમરણ વરુનિ ઢાલિતા એ જૂનુ પદ હુ લનકારવા લાગતો સવાંથી સાંજ મુઘી ફૂલો પડ્યા જ કરે જમીન પર પડ્યા પછી પણ કનની પેટે બીડ્યા કરે આ કડવા ઝાડના કડવા ફૂલો ની મહેક મીઠી હોય છે રોજ સરારે ઝાડુરાળાઓ સૂકાઈ ગએલા ફૂલ વાળીને કોથળા ભગતા અને રોજ નરાનરા ફૂલના ગાળીયા પથગતા લીમડા નીચે ફરતાની બહુ જ મજા આવતી અમે કહેતા, 'સરકાગને શી ખમર કે અમે આટલો આનન્દ લૂગી રહ્યા છીએ ?'

અખરે આ ફૂલની ઝડતુ પણ નિદાય લઇને ગઈ અને લીમોળાઓ પોતાના આગમનની તૈયારી કરવા લાગી આ વરસે વસાદા ન્સ્તો જૂનીને કથાય આડો ચઢી ગયો હશે ઉનાળો અસહ્ય થયો લાગ્યો રાત્રે ઓરડીમા પૂરાવુ એના

ગત્તા મિસ્કુટ તૈયાર કરવાની ભઠ્ઠીમાં જઈને સવુ બહેતર એમ થઈ જતું ‘ભાપણવાળાઓ’એ ખૂબ તડગરો કરી, પણ ગત્તે ખુલામાં સૂતાની રજા ન મળે જોન્સ સાહેબ એરી ગળ આપતો, પણ ડોઠલ સાહેબ કંઈ જોન્સ સાહેબ ન હતો. આખરે જ્યારે ઝમ્મટમલ એક બે વાગ રાત્રે એભાન થયા ત્યારે ખૂંતેથી પરવાનગી મગાવનામાં આરી અને અમને ખુલામાં સૂતાની રજા મળી અમે સાજે ભેગા બેસી પ્રાર્થના કરતા, ખૂબ પાણી રેડી જમીન દડી કંતા અને પાણીની વગળ નીમળી ગયા પછી પથારી કરતા આટલા પુરુષાર્થથી તેયાર કરેલી મીઠી પથારી હુ એકબે જ પાપર એ કુદગતને કેમ ગમે? એક દડા જેવો પુટ દેડકો મધગતે માની પથારીમાં પ્રવેશ કરતો અને માની ડોઠ તળે આરી પોતાના બીના કબેવગનો સીતળ સ્પર્શ મને કરાવતો.

હુ ગમ હોત નો અધાગમાં આરીને મળતા એ દેડકાને કહેત

પ્રસાદ इव मूतस्ते स्पर्शः सहाद्रशीतल ।

अद्याप्याद्रयति मा त्व पुन क्वामि नन्दिति ॥

પણ હુ કંઈ સીતાનિગ્ધી !મ ન હતો હુ તો ‘મારી ચાનચનગત ના જમીન ન આપ્યાના ગુન્હા માટે જેલમાં આવેના નજદારી કેદી હતો. મારે આના સ્પર્શના કંતા અખડ નિદ્રાની દગ્ગર વવારે હતી બે ત્રણ દિવસ દેડકો લાગવાગટ આવના લાગ્યો. મે પથારીનું સ્થાન મદયુ ભાઈસાહેબ ત્યાં પણ આવ્યા એટલે મે વિચાર કર્યો કે આને હવે સને ૧૮૧૮નો કાયદો લાગુ કરવો જોઈએ એક રમાલમાં તેને પકડી દીવાલ

બહાર વિદાય કર્યો અને તેના સ્પર્શસુખમાથી હું કાયમનો મુક્ત થયો.

એક દિવસ ગરે (અમે ઓરડીમાં પૂરાતા તે દિવસોમાં) લગભગ દસ અગીઆગ વાગે ખીસકોલીની એક કાન્મી ચીસ સંભળાઈ થોડી જ વાનમાં કોઈ ખાતું હોય એવો કુરગ્ગ કુરગ્ગ એવો અવાજ ઠાને પડ્યો અને આખરે ખિલાડીનો વિરોધ જાતનો આનન્દોદાર સંભળાયો. મેં જાણ્યું કે એક ખીસકોલી ખિલાડીના પેટમાં જઈ કાયમની સૂતી પાણી એટલું જાણ્યા પછી મને ઊંચ આવે જ શાની? ખિચારી ખીસકોલીને શું થયું હશે? સાજો થાકીપાકી પોતાના માળામાં મૂકી ગઈ ત્યારે શું એને સૂઝ્યું હશે કે એ એની આખરની નિદ્રા છે? પણ ભૂખી ખિલાડીને કેટલો આનન્દ થયો હશે! રોજ રોજ કઈ તેને આવી ઉજાણી એાછી જ મળતી હશે? ખિલાડીએ વિધાતાને અનેક આરિર્નાદ આપ્યા હશે.

સનારે દા મનમુરી કે ખીજ કોઈના ધરના બૈરાછોકરા જેલ જેવા આન્યા હતા જેલમાં ફૂલ જેવા નાના બાળકોનું દર્શન કેટલું આનન્દદાયક થાય છે એની કલ્પના તે અનુભવ લીધા વિના આવે નહિ. રીઠા બદમાશો પણ આવા બાળકોને જોઈને જગ સૌમ્ય થઈ જાય છે અને હૃદયશૂન્ય પોલીસો પણ બે ચાર ક્ષણ મીઠાશથી બોલતા ગીબે છે તે જ દિવસે હુંકનું કુતરું પણ જેલમાં આવેલું આખા વગસમાં જેલમાં અમે બે જ કુતરું જોયા.

ખિલાડીએ ખીસકોલીનો શિકાર કર્યો તે જ અરસામાં એક જુનાન કેદી ફાસીએ ચઢ્યો તે દિવસે મને ખાવાનું મળ્યું નહિ હિંસા એ શી વસ્તુ છે? સ્તવબત્તીથી આપણે

માકણુ મારીએ છીએ, બિલાડી ખીસકોલીને મારી ખાય છે, અને માયદેવતા એક જીવાન ગુન્હેગારનો બળિ લે છે ! આનો અર્થ શો ? શું સમાજને આ જીવાનનો ખીન્ને કશો આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝ્યો નહિ ? માછરૂટ, જડજ, દાકતર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જેલર ડેપુટી જેલર બધા ભેગા થયા લાય ન મળે ત્યારે વીમ રૂપિયાની અદર જ ગુજાન ચલાવનાર દસ ગાર પોલીસો ભેગા થયા એક જણે કાગળ વાચી સભળાવ્યો, ખીન્નએ ઇશ્વરનું નામ લીધું, અને બધાએ મળીને પાગલિયે બાધેલા એક અસહાય તરણનું ખૂન કર્યું જેલનો મોટો ઘટ વાગ્યો અને દુનિયામાંથી એક માણસ ઓઢો થયો જેલના ઘટે શું કહ્યું ? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ બાહે કર્યું તેણે કહ્યું ‘મનુષ્ય જાતિએ બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું છે મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ સમાજને સૂઝ્યું નહિ એટલા જ માટે અટવા લોકોએ ભેગા થઇને એક માણસને આ દુનિયામાંથી વદાય આપી અને તેના સન્જનહારને ભેવદુષ્ટ દગ થો !’ આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ્યારે આવશે ત્યારે શમથી ઝખવાણો પડેશે હશે એમ મે ધારેલું પણ તેને કદ એ પહેલો જ પ્રસંગ ન હતો

એક દિવસ સનારે પહો ફાટતા પહેલા જ મારી પથારીમાં કંઈ કાળુ કંળુ હાથે કે એમ મને દેખાયુ આખોમા હોમનો અમલ હતો જ, તેથી મેં ધાર્યું કે અમરથો વહેમ કે જગાક અજનાળુ થયુ અને જોયુ કે એક મોટો કાનખજુરો પથારીની બાજુપર થઈને દીનાય તન્નર દોડે છે, અથા કલાક પછી તાળુ ખખડાયુ અને બાનજુ વિડયુ એટલે મેં સાવણી આણીને કાનખજુને ઓગડી બહાર ફેંકી દીધો પાચ વન્સ પહેલાં તેા કાનખજુરો નજરે પડે કે તન્નર જ હુ મારી નાખતો પણ શુજરાતમાં આની અહિમાનો ચેપ લાગેલો હોવાથી કાનખજુને માગવાનુ મન ન થયુ મેં તેા એને ઓરડી ગહાગ ફેંકી દીધો, પણ મરેા પાડોરડી ઈસ્માઈલિ યોડો જ સખણો રહેવાનો હતો ? તણે સાવણી ઉપાડી એક જ સપાટામાં કાનખજુને એક ભવમાથી મુક્ત કર્યો તેણે મને કહ્યુ, ' કાકાસાહેબ, આપ જરૂં ઇસકી શિકાયત નીજીએગા સપ્રીકટ કે બતાના ચાહિએ ' એટલામાં

ઇસ્લામ આઝાદ ત્યા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ‘કાનખજુરા કાનમે જ ન કર કાનકો ખા જાય તો સગકાનકા ખાખાકા કયા જતા હે ? હમારા નુકસાન હો જાય તો ઉસકા જુમ્મેદાર કોન હ ?’ જોતજોતામા ઝાઉન્સીલ ભેગી થઈ અને કાનખજુરામાથી શુ પ્રકળુ કિલુ કરી શકાય એની ચર્ચા ચાલી મે કહ્યું, ‘મારે કશુ કરવાની ઇચ્છા નથી’ મહાત્માજીનો સિધ્ધ આવો જ મોળો હોય એવો સિદ્ધાન્ત બાધી કાઉ સિલરો પોતપોતાની કાટડી તગ્ધ ચારયા ગયા કાનખજુરો ત્યા જ પડ્યો હતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો તેણે કાનખજુરો પરેલો જોયો હું ઘડ પણ ફરિયાદ કરનાનો હોઈરા એવી અપેક્ષાથી તેણે મારી તરફ જોયું હું કશુ બોલ્યો નહિ એ જ તણે એક કાગડો આની કાનખજુરાને ઉપાડી લઈ ગયો, અને અહીં કાનખજુરાપુરાણ સમાપ્ત થયું જેલમા આગણુ સાફ ગખવામા આવે છે, દીવાલો વગમાનસ ધોળવામા આવે છે, જમીન દર પદર દિવમે લીપવામા આવે છે, પણ ઉપગતા નળિયામા જમાનાનો કચરો અને કેદીઓએ છૂપાવી ગયેલી વસ્તુઓ પડેલી હોય છે, એટલે ત્યારથી જ એવા કાનખજુરા આની પડે છે ભાઈ શ્વેબ કુરેશીને એકવાર રોટલામાથી કાનખજુરો જડયા હતો એમ મે સાંભળ્યું છે સહેજ વાતોમા મે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રોટલામાથી કાનખજુરો જડ્યાની વાત કરેલી ત્યારે તે કહે ‘એમ તો બને જ નહિ વીશી (જેલરનોડું)ના વ્યવસ્થાપક ઉપર ખાર ગખતાર કોઈ કદીએ જાણીજોઈને કાનખજુરો રોટલામા મૂકી દીધો હશે’ મે કહ્યું, ‘હાસતો, જેલની વ્યવસ્થામા ખામી હોની અસંભવિત છે કુદરતના કાનૂન અને જેલની વ્યવસ્થા બને અટળ હોય છે.’

હવે કાગડાઓના માળા બાધવાના દિવસ આવ્યા કાગડાઓ દૂર દૂરથી ડાખળીઓ લઈ આવતા અને ઝાડ પર ગોડવતા ડાખળી જંગ મોટી હોય અથવા જોઈએ તેવી ન હોય ત્યાં કાગડાઓ લાડીને મારી ફીડીમા નાખતા પદરેક મિનિટમા ૫-૧૦ પલળે એટલે લગ્ન જતા એક દિવસ એક કાગડાને લોઢાના તાગ્નો જાડો કકડો વડ્યો ધાસની ગામડી બાધના માટે આવા તાગ્નો ઉપયોગ થાય છે આ તાગ વતી વીસમી સદીના આ મયાસુરે એક યોહાનમાદ બાધવાની ખૂબ મથામણ કરી, પણ તાગ અક્કડ જ રહ્યો આખરે એને સૂઝ્યું કે ચાલો આપણે એને પાણીમા નાખીને પલાળીએ બરાબર જે વાગ્યાથી ચાગ વાગ્યા તુડી એણે એ પ્રયત્ન કર્યો પહેલા એક છોટો પાણીમા મોળ્યા, પછી બીજો પછી ત્રણો ભાગ જે કલાન્તી મહાનત પછી કાગડાબાઈ એટલું પદાર્થવિજ્ઞાન ગીખ્યા કે લાકડાના ગુણધર્મ અને લોઢાના ગુણધર્મ સમજા નથી હોતા પણ આખરે એણે પોતાના માળામા એ તાગ્નો ઉપયોગ તો કર્યો જ

બીજો એક દિવસ બીજો એક કાગડો ઝતીનો તાગ લાવ્યો આ તાગે બહુ જ સીંગા હોવાથી એના એ જીનીઅરિંગમા તેને સ્થાન ન હતું એક કદીએ જ લઈને એના બે કકડા દયા અને અક ડેકાણે સતાડી ગયા મેં કહ્યું, ‘આનું શું કંશો બાઈ?’ તો કહે ‘મારે મોજા બનાવવા છે’ મેં કહ્યું, ‘શું જોલમા તું મોજા પહેવાનો હતો?’ જવાબ મળ્યો, ‘ના રે, હું મોજા બનાવી પેલા પડાણને આપીશ એટલે મને બીડીની જગત રાહત મળશે’ ‘અને સુતર ક્યાથી લાવીશ?’ ‘સ્ટોરમાથી ત્યાં કેણું હિસાબ ગણે

છે ? અથેજી ગળ્યમા ઉપરનો ડોળ જોઈએ તેટલો અદનકી ખાત ખુદા જાને ' મે ઉમેર્યું, ' ઔર તુમારે જૈસે જાને ! '

એક દિવસ અરલાદાદ દોડતો દોડતો આવીને કહે ' કાકાજી કાકાજી, જરા ઠધગ આઈએ તો સહી હમને એક કાગડા પકડા હૈ ' જહને જોકે છુ તો સાચે જ ચતુર કાગડો પણ ઠગાયો હતો. કાગડો ઓન્ડીમા પકડાયો હતો એને પગે એક લાખી દોરી બાંધેલી હતી (કેદી પાસ દોરી કયાથી આવી ? જ ખાનગી વ્યવસ્થા) કાગડાએ દુનિયાના તમામ કાકાઓને વહારે ધાવા ખૂમ પાડી પણ હુ એકયે જ ત્યા હાજર હતો મે ઘણી આજીજી કરી અને કાગડાબાઈ છૂટી ગયા મારી ખાનગી છે કે એ કાગડે ફરીવાર જેલનું મો પણ નહિ જોયું હોય પગ બધાયો એનું કંઈ નહિ, મરી જાત એનુંયે કંઈ નહિ, પણ કાગડો ઠગાયો એ શરમ એની આખી નાનને અસહ્ય થઈ હશે.

કાગડાની પેટે ખીમકોલીઓનું પણ અહીં સામાન્ય હતું આખો દિવસ આગણામા ને ઝાડ પર દોડમદોડા કરે સાજરે છાપરા પર ફરે, ખપોરે જમના વેળાયે આસપાસ આવી ' મને નહિ ? ' એમ પૂછે હમગ પર બેસી બે હાથમા આપણે ફે કેને કકડો પમ્ડી અણીપગ દાત વતી કોતરીને ખાય અને ફૂડીનું પાણી પીએ સાજ પડયે ગણીખરી ખીસકોલીઓ છાપરાના ચારે છેડા પર આવી ખૂમ કંઈન કરતી તેમનો એ આનન્દોદ્ગાર હતો કે દુખોદ્ગાર એ આપણે કેમ જાણીએ ? પણ માગ કાનને તો તે કરુણ કંઈન દમચન્ટીવિલાપ જેવું જ લાગતું રોજ સાજે પાચ વાગે આ વિધિ નિયમિત ચાલતો એક

દિવસ ખૂબ વનમા પડ્યો કન્દન પાગ નગરનુ ચાલુ પણ ખીજે દિવસથી તે બધ થયુ

અમે અમાગ સૂવાના કામળા રોજ તડકામા મૂકતા ત્યા આ ખીસકોલીઓ આની દાત વતી ઊન ખેચીખેચીને મહાર કાઢતી આગવા પગ અને મોઢાની મદદથી એ ઊન મોળમોળ ફેરતી એનો ધુચો બનાવતી અને તે નળિયામા લઇ જઇ માળો બનાવવામા નાપગતી ત્રણ કામળાને આવી રીતે તેમણે કાણ પાડ્યા અને ઠેકઠેકાણે માળા તૈયાર થયા મારી ઓરડીના બાગળા ઉપર જ એવો એક માળો દેખાતો હતો થોડા દિવસ પછી ત્યા ત્રણ મચ્છા દેખાતા લાગ્યા તેમની મા અમારી પાસેથી રોટલાના કકડા લઈ જતી અને મચ્છાને ખવડાવતી બેશક, અચ્છા ધવણ પૂર થયા પછી જ અનાજ ખાવા લાગ્યા એક દહાડો એક બચ્ચુ ઉપનથી નીચે પડ્યુ સામેના લીમડા પ એડેના કાગડાના મોમા પાણી છૂટ્યુ પણ બચ્ચુ મારી ઓગડીમા જ પેસી ગયુ મે અદર જઈને સહેજ પ્રયાસથી મચ્છાને પકડી લીધુ પણ તેના ગેચા માળામા ફેરી રીતે મૂક્યુ / મે ખૂમ પાડીને શામળભાઈને બોલાવ્યા તેઓ મારા બારણા આગળ બેસી ગયા હુ તેમના ખભા પર એક હાથમા મચ્ચુ લઈ, ખીજે હાથ બાન્યુના સળિયા પકડી ઉભો થયો પછી શામળભાઈ ધીમે ધીમે ઉભા થયા આ રીતે મારો હાથ માળા સુધી પહોચી ગયો અને ખીકથી ધૂજતું બચ્ચુ હેમખેમ પોતાને ઘેર પહોચી ગયુ મચ્છાની માને શી ખબર કે હુ એનો વાનેશ્રી છુ ? તેણે પોતાની તિરંગભાષામા મને અનેક ગાળો દીધી, શાપ દીધા, અને જ્યારે એનુ બચ્ચુ એના માળામા ખેમકુશળ પહોચી ગયુ ત્યારે પણ મને લાગે છે કે

પોતાની ભૂલ જોવાને મદ્ય માને એમ એ થયું હશે કે પાડ પગ્મેશ્વરનો કે મારૂં નહાણુ બચ્ચુ આ દુષ્ટ માણસના હાથમાંથી ઝટકી શક્યું પણ પેલા બેવડા બચ્ચા પર તો ખીજ જ જતની અસર થઈ લાગે છે, કેમકે બેદનકાર થઈ તેઓ બે ત્રણ વાર ઉપગ્રથી નીચે પડ્યા અને દરેક વખતે શામળભાઈને અને મારે સગસની કમગત કરની પડી પણ ભૂયોદર્શન થવાથી ખીસકોવી માની ખાતરી થઈ કે આ લોકો વાતમીકિતા શાપને લાયક નિપાદો નથી પણ હાગિણુશાવકનું પાલન કરનાર જડમત જોવા જ કોઈક છે

આ જ અરસામાં લીમડા પર કાગડાના બચ્ચા પણ ઈડામાંથી બહાર નીકળ્યા પરુપક્ષીઓમાં અપત્યગ્દક્ષણુની વૃત્તિ મૌઘી પ્રમળ હોય છે અત્યાર મુઘી ઘણા કેદી રોજ સવારે કે સાંજે દાતણુને અર્થે લીમડા પર ચઢતા કેટલાક તો જેલ મહાગ્ની દુનિયાનું દર્શન કરના ખાતર પણ લીમડા પર ચઢતા ' એ તમારો આશ્રમ દેખાય । ત્રણ મજલાનું એક બીજું મકાન દેખાય છે । ' એમ મને મભળાવતા અને મને પણ ઉપર આવવા નોતનતા ઝાડ પર ચઢવું એ તો જેલના નિયમ પ્રમાણે નવ દિવસની સજા થાય એવો ગુન્હો છે એક જ વગસને માટે હું જેલમાં આવેલો હોવાથી ગુન્હો કરી બહારની દુનિયા જોવાનું મને મન ન થયું પણ જ્યારે લીમડા પર કાગડાના બચ્ચાનો વાસો થયો ત્યારે લીમડા પર ચઢવાની કોઈ કેદીની મગદુર ન રહી કાગડાઓ ઝખ દેતા આવીને ચાચ મારતા અથવા માથા પરની ટોપી ઉપાડી જતા અને કેદી ટોપી ખોઈ ખેસે તો સાથે નવ દિવસની માંશી પણ ખોઈ ખેસ એક કાગડીએ લીમડા પર ચડનાર શામળભાઈ અને

ખીજા બે કેદીઓ ઉપર મનમા ખાસ ખાગ ગાખ્યો એમને જુએ કે ચાચ માર્યા વગર ગહે જ નહિ અમારો હોસો ઝાડુવાળો પીળા ટોપી પહેરતો તેના પ્રત્યે કાગડીનો સવિશેષ ગેપ હતો અને તેથી કોઇ પણ પીળા ટોપીવાળો કેદી લીમડા પાસે થઇને નીકળે કે તેને પણ કાગડીની ચાચને પ્રમાદ મળ્યા વગર ગહેતો નહિ ગમે ત્યાંથી આનીને માથા પર, ખભા પર અથવા લમણા પર ચાચ મારી કાગડી નાશી જતી દિવસેદિવસે આ કેર એટલે બધો વધ્યો કે અને નૂરમહમદે માથા પર ચાદર વીટાળી લીમડા પર ચઢી કાગડાનો માળો નીચે ઉતાર્યો તેમા પીછા વગરના, ઊંટ જેવા દેખાતા કાગડાના ત્રણ બચ્યા હતા મો વકાસીને તેઓ પડ્યા હતા મોઢા અદરથી રૂપાળા લાલચોળ દેખાતા

આ ક્રમતા અબદુલ્લાથી મહન ન થઇ બાઇ અમદુલ્લા સિંધ તગદના એક સરકારી કુટુંબના જુવાન હતા તેમણે ચીડાઇને કહ્યું, 'ખિલાફતને અર્થે ફાસી પર પણ ચઢવાને તમે બહાદુર તૈયાર છો, અને પોતાના બચ્ચાની રક્ષા ખાતર ચાચ મારનાર કાગડીના પ્રહારથી તમે કાયર બન્યા અને બચ્ચાનો મા ! તોડ્યો ! ખુદા તમારા પર કેટલો નારાજ થશે ? મિચારો નૂરમહમદ ભોડો પડ્યા, અને શામળબાઇને આશ્ચર્ય થયું કે માસાહારી મુસલમાનમા પણ આટલી દયા આખરે નૂરમહમદ પઠાણની રમ્મ લઇ અમારા આગણ બહારના ખીજા લીમડા પર તે માળો મૂકી આવ્યો ત્યાં તે ટકી ન શક્યો એટલે ફરી પહેલાને ઠેકાણે તેણે માળો ગોઠવી દીધો

કાગડીને હવે પોતાના બચ્ચાના ચાગનો સવાલ ઉભો થયો હતો, એટલે તેણે પોતાની કાકદણિ વધારે તીવ્ર કરી આહાર શોધવાનું શરૂ કર્યું. આટલમા ખીસકાલીના બચ્ચા પણ સહેજ મોટા થઈ આમ તેમ ફરતા થયા હતા. કાગડીએ તેમાનું એક બચ્ચું મારી પોતાના દીકરાને મામનો પહેલવહેલો સ્વાદ ચખાડ્યો. તે દિવસથી ખીસકાલીઓ ને કાગડાઓ વચ્ચે મહાવેગ જન્મ્યું. કાગડા ગ્રાપન પર એકા હોય કે લીમડા પર, એકાદ મોટી ખીસકાલી પોતાની પૂઝડી કુલાવીને કાગડા પર ધસી જતી અને કાગડો ભયભીત થઈને ઝડપથી બિડી જાય તેટલામા તેને પોતાના નખ અને દાતનો કંઈક પ્રતાપ બતાવતી કાગડા ખીસકાલીથી ખીએ છે એ તો મે અહીં જ પહેલવહેલું જોયું. પણ કાગડો હવામા બિડી રાકે છે અને ખીસકાલી નથી બિડી શકતી, એટલે અ શ્રેષ્ઠ અને આરખ વચ્ચેના યુદ્ધ જેવું આ યુદ્ધ થઈ જતું. આખો પાસે હવામાં જહાજ (એરોપ્લેન) હોત અને ખીસકાલીને પાખો હોત તો તે તે મહાયુદ્ધો ખીત્રુ જ મંડપ પડત.

એક દિવસ એક કાગડો ક્યાકથી ખીસકાલીનું બચ્ચું મારી લાવીને મારી ફૂડીમા પલાળના વાઇ આપ્યો હતો. ચીઢાઈને મે પાણી ઢોળી નાખી ફૂડી બિધી મૂળી દીધી. રડી નિચાગ કર્યો, દયાધમમા વળી ઇન્સાફ કેવો ? ઇન્સાફ તો એક ખુદા જ કરી શકે. તે રહીમ પણ છે ને કહાર પણ છે * મારૂ કામ તો તન્સ્યાને પાણી પાવાનું છે. કાગડો પોતાનો આહાર શોધી

* રહીમ એટલે દયાવાન, અને કહાર એટલે ક્રૂર વર્તવાનાર

લે છે તેમા હુ તેને શેની સળ કરૂ ? મારા દેખતા તે ખીસકોલીને મારતો હોય તો ખીસકોલીનો જીવ બચાવવાનો હુ જરૂર પ્રયત્ન કરૂ તેમ ન કરૂ તો મારી દયાવૃત્તિ દૂભાય પણ મારે કાગડા પર રીસ ગાખી ન જ ઘટ કાગડો જ્યારે ખીસકોલીને મારતો હોય ત્યારે તેના મનમા ખીસકોલી પ્રત્યે દ્રેષ ક વેગ હોય છે કે પોતાના શૂંખ્યા ગચ્ચાની વાત્સલ્યભરી ચિન્તા હોય છે એ કોણુ નક્કી કરે ? મારી મા ઝાડ પગની કેરી તોડી મને ખાવા આપતી ત્યારે તેના જે વિચારો હશે તેથી શુ આ કાગડાના વિચારો જુદા હશે ? પરંદુ ખનો વિચાર કયો એ માણસનો જ અવિકાર છે, અન્ય પ્રાણીઓ તો જવલે જ એ વૃત્તિ કેળવી શકે છે પરુપક્ષીઓનુ જીવન નીતિયાલુ હોય તેમા નીતિ અનીતિ સભરતી જ નથી માણસ પણ હજી મોટેભાગે પરુ જ છે, તેથી જ પરંદુ ખથી તેનુ હૃદય પીમગતુ નથી એમ કહેવાય છે કે માણુમોમા પણ સ્ત્રીઓ પોતાના આળખચ્ચા ને સગાવડાલા પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિનો અસાધારણ ઉત્કર્ષ બતાવતી જા અન્યના દુખ પ્રત્યે ઉદાસીન જ હોય છે અને સ્ત્રી સ્ત્રીનુ દુખ જોઈને તો કેટલીકવાર રાજી પણ થાય છે આ વાત કેટલે દગ્ગજે સાચી છે અને કેટલે દગ્ગજે તહોમત છે એ તો સ્ત્રીઓ જ કહી શકે એટલુ ખરૂ કે મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમા નગ કરતા માદાનો જુસ્સો અને ઝંનુન વધારે હોય છે જ ગલી અસચ્ચારી લોકોમા પણ એમ જ હોય છે

એક રાત્રે મોટો પવન ચાલ્યો કાગડાના માળો ઢળી પડ્યો અને એક બચ્ચુ મરી ગયુ નૂનમહમદે માળો અને બચી ગયેલુ બચ્ચુ લીમડા પર કરી ગોડની દીધા પણ એક એ

દિવસમા તેનો પણ અન્ત આવ્યો જાડુવાળાએ બચ્ચુ દીવાલ બહાર ફેંકી દીધું ત્યા કાગડાઓની ન્યાત ભેગી થઇ ને કાણુ કાઢી કેટલાક ઘરડા કાગડાઓએ રાજિયા ગાયા. મા કાગડી તો અવાચક થઇને ખેસી જ ગઇ હતી આખરે જ્યારે મોટો વરસાદ આવ્યો ત્યારે ન્યાત લાચાર થઇને ઊડી ગઈ પણ ત્રણ ચાર કાગડાના દુખને આવેગ એટલો બધો હતો કે વરસાદમા ઊડી જવાનું પણ તેમને ન સૂઝયું કાગડાઓનું નસતાન વળેલું જોઈ ખીસકોલીઓ રાજી થઇ કે કેમ એ આપણે કેમ કહી શકીએ? અદેખાઈ, મત્સર અને પારકાનું દુખ જોઈ થતો આનન્દ એ વૃત્તિઓ વખતે સુધરેલા પ્રાણીઓના જ દુર્ગુણ હશે બચ્ચા મરી ગયા પછી કાગડા પણ જગ મોળા પડ્યા અમને સાલે એવો કાગડાનો છેલ્લો શિકાર તો અમારા જાજર પર રહેતી એક દેવચકલીના બચ્ચાનો હતો.

રેનિનારનો ફિવસ હતો પોલીસોને જલદી ઘેર જવું હતું એટલે અગ્નિ કરી તેમણે અમને પાચ વાગે જ કોટડીઓમા પૂરી દીધા હતા હું ‘નાયભાગવત’ નો એક અધ્યાય પ્રેરો કરી ઓગડીમા નિગતે બેઠો હતો પોલીસો તેમજ મુકાદમો તાળા બગાળ બધ છે કે નહિ તે તપાસી ખીડી પીવા ક્યાક ખૂણે જઈ બગાડા હતા એટલામા એક મોટો ધોધગ મિલારો ધગધને ખાધા પગી મૂછ ચાટતો ચાટતો અને હાથીની પેઠે ડોલતો ડોલતો આવી મારા બાગણા બાગળ અટક્યો અને ધ્યાનપૂર્વક મને નિહાળતો બિભો તેણે માત્રુ ઝેંચુ કર્યું, નીચુ કર્યું, બારણાના એક છોડા તરફથી જોયું, ખીજા છોડા તરફથી જોયું, ને ‘ગુરૂરૂ’ ‘મ્યાઈ’ કરીને પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો! નાનપણથી અનેક અન્યથાવધરો (મ્યૂઝિયમો) હું જોતો આવ્યો ‘શુ પાજરાની માલ્ય પશુપક્ષીઓ, વાનમિલાડીઓ પૂરેલા મે બહાનથી જોયા છે, તપાસ્યા છે, તેમનું વર્ણન બહારના લેખલ પર વાચી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે, પણ કોઈકાળે મે એમ સ્વાનેય ધારેલું નહિ કે હું બધાંબારણે પૂગયો હમશ અને એક નકટ મિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સંતોષ જાહેર કરશે’ મિલાડીઓનું કોમી છાપુ ચાલતું હોત તો પેલો ધોધગ આ પ્રમગ પર જરૂર એક લાખો વર્ણનાત્મક લેખ લખત

૯ પાઠળ કહી ગયો કે જેનમા વાદગ્યો પુષ્કળ આવતા, નીચે કિતરીને હોજમાથી પાણી પણ પીતા અમારી સાથેના પ્રોફસર ઝમ્મટમલને આ વાદગ્યો ઉપર ભારે ભાવ સિધી ભાપામા રાદગાને ‘ભોનુ’ કહે છે ભોનુઓને જુઓ કે ઝમ્મટમલ રાજગણ થઇ જાય ધણીવાર અમે માજે ચાર વાગે સાથે નહારા બેમીએ અને આ ભોનુઓ પડખેની ભીત પર થઇને પસાર થતા અહિં સક માણસ તરીકે મારી ઝાપ આ ભોનુઓ પર સારી હતી, એટલે ૯ નહાતો હોઉં તોપણ તેઓ ભીત પરથી વગર બીકે નિગતે ચાલ્યા જાય પણ ઉનાળાના બદલાથી સારી પેઠે શેકાએલા ઝમ્મટમનનો સમભાવ માગ કરતા વિશેષ તેથી તેમને થનુ આ ભોલુઓને નવડાનીએ તો કેવું’ એટલે તેઓ પોતાનો જસતનો ચણુ ભરીને ગુપચૂપ નવાજ નહેતા અને ભોલુ દીવાલ પરથી પસાર થાય કે ‘હાઉઉ’ કરતા તેના પર ચણુમાનુ પાણી ઊગડતા અગસિક ભોલુઓને આમા મગ્ન પડતી નહિ એટલે પોતાની લાખી પૂઝી ડાંચી કરી તેઓ દોટ મૂકતા અને દૂર જઈ પાછા વળી દાલિયા કરી પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરતા અલ્લાદાદ ત્યા હોય તો તે જગ વાદગ્યોને ખાતરી આપતો કે માણુમેને પણ દાત હોય છે આમ ત્રણ દિવસ સુધી ચાલુ રાદગ્યો છે ટાયક્ટ ન જતો ત્યાગ કરવાનો સિચાગ તો કરત પણ ઝમ્મટમલ તો મધમાખ જેના મધમાખ પામે ટખ પણ હોય ને મધ પણ હોય તેઓ રોજ સાજે મળી શકે તેટલા રોટનાના કકડા ભેગા કરી આ ભોનુઓને ખવડાવતા, એટલે પછી ભોલુઓ જરાનુ મન શેના કરે? રોજ નવા નવા ઇષ્ટમિત્રાને તેઓ લઇ આવતા આગળ જતા

તો તેઓ એટલા ધીર બન્યા કે અમાગ હાથમાંથી પણ મેટલાના કકડા લઇ જાય ! એમાંનો એક વગડો હતો તેના દાત પડી ગયા હતા તેને રવિનાગ ગુફનારે અમે પકડી રોટલી આપતા

પણ થોડા જ દિવસમાં આ ભાઈબંધોના ઉદમાત બહુ વધી પડ્યા એક દિવસ સાંજે માડાબેઠેક વાગ્યા હશે અમે કોટડીઓમાં પૂગ્યા હતા એટલામાં દસ બાર ભોલુઓની ફોજ આની ને નેમણે હોજ પામના પીપળા પર એકાએક હુમલો કર્યો મિચાગ પીપળાને યોડુ થયા જ નવા પાન આ યા હતા તડકામાં તે ખૂબ ચળકતો ભોલુઓએ તેની અનેક નાનીમોટી ડાળીઓ તોડી નાખી, નીચેથી ઉપર, ને ઉપરથી નીચે તેઓ કુદ્યા અને અધારૂ થતા પોતાની ચળ શમારી ઘેર ગયા ઘેર એટલે ક્યા ?

ખીજે દિવસે મારા સાથીઓને મે કહ્યું કે વાદગ્યોને આપણે વધારે હેજવશુ તેમ તેઓ વધારે આવવાના, લંકાલીલા કરવાના, અને પછી કબૂતરહત્યાની પેઠે વાનરહત્યા થવાની તેનું પાપ આપણે માથે ચોટવાનું મારી દલીલ સૌએ ઝબૂલ ગખી, પણ કોઇના આચરણમાં કેર ન પડ્યો એક દિવસ એંગલ નામના એક સિંધી ભાઇએ એક ભોલુને લલચાવી સામેની ખાલી બરાકમાં પ્રરી દીધો અને પછી મહારથી સવારી માટીના ઢેફા તેના પર ફેકવા લાગી ભોલુએ બૂમગાળુ મચાવ્યું બહારથી પાંચપચીસ ભોલુઓ ભેગા થયા ચીસો કીકીઆરીઓનો માર ન રહ્યો એક ભાઇ આવીને મને આ કહી ગયો પેલો ભોલુ બિચારો બરાકમાં કૂદાકૂદ કરી અને

છાપરાની કેચી પગ ચડી બેઠો હતો. મેં ઝોગને કહ્યું, 'છોડ દો ખિચારે કો ગરીબ કો ક્યો સતાવે હો?' ઝોગલ કહે, 'યે તો હમારે દુશ્મન હે ઉનકો માગના ચાહીએ' મેં પ્રશ્ન, 'ખિચારે ભોલુ તુમારે દુશ્મન કહામે બન ગયે?' આનો મને જો જવાબ મળ્યો. તેમા તો માણસજાતની તર્કશક્તિની સીમા જ હતી ઝેરલે કહ્યું, 'અઝેજ હમારે દુશ્મન હૈ, હમ અઝેજો કો બદર કહેતે હે, ઇસલિયે બદર હમારે દુશ્મન હૈ' [Q E D] ઉનકો જરૂર મારના ચાહીએ.' ફગ્યુસન કોલેજમા હું દેશી વિલાયતી બેઉ તર્કશાસ્ત્ર બળ્યો છું આપણા મહાવિદ્યાલયમા ભીડને પ્રશ્ન યે તર્કશાસ્ત્ર મેં બાણાન્યુ પણ છો પણ આ તર્કશાસ્ત્ર આગળ તો હું આભો જ બની ગયો. મેં એને કહ્યું, 'તુમ અઝેજો કો બદર કહેતે હો ઇસમે બદરોકા ગુન્હા ક્યા હૈ? ક્યા વે તુમારે પગ ગજ કરતે હૈ? ક્યા બદરોને ખિલાફતસે દુશ્મની ફી હૈ? ક્યા બદર ઇસ દેશકો લૂટ રહે હૈ?' ઝોગલ કહે, 'લેકિન યે બદર તો હૈ ના? અસ, ઇમી લિયે યે હમારે દુશ્મન હૈ જૈમે અઝેજ વૈસે યે.'

આખરે બધાના દયાબંધી માડ ભોળોના છટખરો થયો અને તેઓ ગતને માટે સૂના ચાલ્યા ગયા.

વગસાદના દિવસ આવી પહોંચ્યા રાહ જોઇ જોઇને થાકેલા ને લગભગ નિગશ થએલા પ્રાણીઓને આનન્દ થયો જમીન મહેકવા લાગી સધ્યા સમયના વાદળાઓ મધ્યે રયામ અને સોનેરી કિનારવાળા વધારે પ્રિય દેખાવા લાગ્યા કોઇ દિવસ અમદાવાદની દિશામાં તો કોઇ દિવસ વીરમગામની દિશામાં મજલ પન ઉતરતા દેખાવા લાગ્યા પહેલે દિવસે સાજો અમે ભોગા બેસીને પ્રાર્થના કરી અને મેઘની પેઠે આદ્ર્ હૃદયે આ કૃપા માટે પગમાત્રાનું ગાયન કર્યું સૂકાએલી જમીનમાંથી બાલતૃણાકુર ઉગી નીકળ્યા પણ પોતાના કાન ને પૂછડીઓ હલાવતા હલાવતા એ તૃણાકુરો પર ઉગાણી કરનાર વાઝરડા કે ઘેટાબકરાના બચ્ચા અહીં હતા નહિ ભૂમિદેવીનું માતૃહૃદય સફળ થયું પણ તેને ધાવનાર કોઇ ન મળે બિચારો હોંડેંગઆપ્યા અહીં રહ્યો કર્ણાટકના હા પી તમ્મના પોતાના ખેતરો નિહાળવા લાગ્યો નિર્દોષ વાળદ પોચાભાઇ ધરના ઢોંગની વાતો કરવા લાગ્યો અનુર્ન અને રવજી એ બીલોની વૃદ્ધ જોડી બાળકની પેઠે નૃત્ય કરવા લાગી નૃત્ય સાથે ગાયન પણ હતું પણ

શિષ્ટજનોને માટે તે શ્રાવ્ય ન હતું રાવજી કદાવર નહોતો પણ મજબૂત હતો જેલમાં બીજી વાર આવ્યો હતો હવે તેના મોઢામાં દાંત બહુ ઝોછા રહ્યા હતા આવો વરડો માણસ વગસાદની ઠંડક લાગતાવેત એકદમ જુવાન થયો ને કહેવા લાગ્યો, ‘કાણુ જાણે ઘેર જઈશ ત્યારે મારી ધરવાળી જીવતી હશે કે નહિ ? મરી ગઈ હશે તો હું શરીવાર પગલુવાનો મને ગંધીને મૂકનાર કોઈ જોઈએ કની ! ’

પછી બહારથી નવા આવનાર કાચા કેદીઓની સંખ્યા વધે એટલે તેમના કેટલાક કેદીઓને અમાગ પોર્ટ ખેંચી મૂકતા તેમની પાસેથી અમે બહા ના વગસાદના સમાચાર મેળવતા પોલીસા જ્યારે ખુશ મિઝબમાં હોય ત્યારે અમારી પાન બેસી સાબરમતીમાં દસ ફૂટ પાણી છે, ત્રીસ ફૂટ પાણી છે, એવી પણ ખબરો આપતા અમારો એક દોસ્ત નિયમસર લીમડા પર ચઢી ફૂગ સુધી જોતો, પણ કહેતો કે ‘ખેતરોમાંના મોલ કેવાક છે એ અહીંથી બગબર કહી રાકાતુ નથી ’ બહાર દુકાળ હોય કે સુકાળ, આ કેદીઓને તેની શી પડી છે ? તેમને તો આઠ આઠ દસ દસ વરસ અહીં જ ગાળવા છે કેટલાક નિસાસા નાખીને કહેતા ‘અમારો ખાડો જેલમાં જ છે ’ આ લોકોને દુકાળની શી પડી હતી ? બહાર અનાજ પાકે તોયે એમને ઘી દૂધ તો શુ, છાશનું પણ ટીપુ સરખું મળવાનું નથી અને બહાર સખતમાં સખત દુકાળ પડે તોયે તે કાળુસર તેમના ૧૩ આસની રોટલીના ૧૧ આસ થવાના નથી આમ છતાં તેમને વગસાદની દગકાર રહે છે તે શા માટે ? એટલા જ કાળુસર કે તઓ કેદી થયા એટલે ૬૦ માણસ મટયા નથી કેટલાક ગુન્હા તેમણે કર્યા હશે, પણ

તેઓ ૬૪ દુનિયાનુ ખૂર ચાહનારા નથી માણસગત વિષેના આ અકાગણુ અને અકૃત્રિમ પ્રેમની આગતમા જેલના અમલદારો કરતા જેલના કેદીઓ ચઢિયાતા છે એમા શક નથી

લીમડાની લીમોળીઓ હવે બગબર પાકી અને ૮૫ ૮૫ ૮૫ નીચે પડના લાગી કેદીઓને આ ખાવાની છૂટ હતી માદા પડીને ઇસ્પતાલમા જવાની અને ત્યા એકાદ દિવસ સાબુઓખાની કાજી પીવાની શક્તિ કે યુક્તિ જેમનાના ન હોય તેવાઓને આખા વરસમા આટલો જ ગળ્યો મેવો મળે, એટલે તેઓ ઘગઘને આ લીમોળીઓ ખાય હા, મુકાદમ અનુકૂળ હોય ત્યારે ઇસ્પતાલમા જઈ સ્પિગિટ ક્લૉરોફોર્મને એકાદ ડોઝ પી શકાય ખરે

ખીસકોલીઓનુ કફળુ કન્ફન હવે બધ થઇ ગયુ હવે તેઓ મૂંગે મોઢે ઝાઝ પર અને નીચે આગણુમા શરતો રમવા લાગી અત્યાગ સુધીમા ઘણી ખીસકોલીઓએ અમારી સાથે દોસ્તી બાધી હતી અમારી પાને આવે અને મોઢુ હલાવી હલાવીને રોટલાના કકડા માંગે અમને મળતા જુવારના રોટલા સામે કેદીઓની ફરિયાદ તો રહેતી જ, પણ કાગડા, સમડી અને ખીસકોલીઓ સુદ્ધા જુવાગના રોટલાને દિવસે રોટલાના કકડા લેવાને બહુ ઇતેન્નગ રહેતા નહિ કેટલાક કેદીઓ કહેતા, ' આ તે જુવાગ છે ? પેટમા નાખી શકાય એની માટી ' ' મે જોયુ છે કે ઘણીવાર કેદીઓ જુવાર કરતા ખોરી ખોરી પણ બાજરી પસદ કરતા ઘઉંની રોટલી હોય તે દિવસે ખીસકોલી અમાગી સામે બેસી અમારા હાથમાથી કકડો લઇ જાય ને એરડીની અદર આનીને ખાય એક

દિવસ તો બે ખીસકોલીઓની શરત ચાલતી હતી તેમની એક પાછળથી દોડતી આવી મારા ખભા પર ચઢી બેઠી અને તેમને સવારે ગરમાગરમ કાજી આપતા જે દિવસે સવારે કાજી મોડી આવી હોય તે દિવસે અ'નીરા બાળકની પેટે આ ખીસકોલીઓ અમને પજવતી પણ ખરી

એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવીને કહે, 'મે સાબળ્યું છે કે તમે ખીસકોલીઓને ખવડાવો છો?' મે હા પાડી તેણે કહ્યું, 'હા, આને લીધે જ ખીસકોલીઓ બહુ આવે છે ને તરફે નાખેલા કામળા કાતરી ખાય છે 'રિટ્રેન્ચમેન્ટ'ના આ દિવસોમા આટલું નુકસાન કેમ ખમાય? તમારે આજથી ખીસકોલીઓને ખવડાવવાનું બંધ કરવું જોઈએ, નહિ તો મારે પાંજરા લાવીને ખીસકોલીઓ પકડવી પડશે ને મારની પડશે' હિન્દુને જે કરવાનો અકસીંગ ઇલાજ ભાઈસાહેબના હાથમા આવી ગયો છે એમ મે જાણ્યું સાચે જ, બીજે દિવસથી મે ખીસકોલીઓને ખવડાવવાનું બંધ કર્યું. બિચારીઓ આવી આતીને મારી તરફ જુએ આજે હું તેમને કેમ નથી ખવડાવતો તેનું કારણ તેઓ કયાથી સમજે અને હું સમજીવી પણ કંઈ ગીતે શકું? મારી આખ ભગઇ આવી યુરોપમા મહાયુદ્ધ થયું, ઇંગ્લેન્ડનું લોહી મૂકાયું, મોટે હિન્દુસ્તાનને અઢળક ખગ્ચમા કિતવું પડ્યું, તેથી બધા સરકારી ખાતાના ખર્ચ કમી કરવાનું નક્કી થયું અને તેથી એક ગરીબડી ખીસકોલીને રોજ મળતો રોટલીનો કકડો બંધ થયો. શી કાગલપર પરા.'

વરસાદ આવ્યો અને અમારૂં બહાર સૂવાનું બંધ થઈ ગયું અને પાછા સાંજે કોટડીઓમા પૂગતા થયા એ જ અરસામા મારી ચોરડીમા મોકોડાનો રાફડો ફાટ્યો હવે કેમ સૂવાય?

‘ભાષણવાળાઓ’ની ઓગડીઓ છેક છેડા પરની, એટલે વાછટથી વધારે પલંગવાની, અને તેમા કોડા પણ જરૂર થવાના દહાડે ઓટલા પર સૂતા હોઈએ ત્યાં પણ મકોડા આવે ગત્રે ઓરડીમા આવે અને આવે ત્યારે દસપાય કે સો પચાસ ન આવે પણ આખી ઓગડી ઝવાઈ જાય એવડી કાળી ફોજ ત્યાં ખડી થાય બીજે જ દિવસે એક ‘ભાષણવાળા’એ અહિંસક હોવા છતાં ફિનાઇલ મગાવી દરેક દર પર અભિષેક શરૂ કર્યો. આવા જર્મન ઇલાજ સામે મકોડાની ફોજ ટકી ન શકી અધૂરામા પૂરૂ મકોડાઓને બીજે એક નવો શત્રુ જાગ્યો. મકોડાઓ ઓટલા પર ફગવા માટે એટલે અમારી પર્વપરિચિત કાબરો મળુલ શખ્ત કગતી અને પોતાની પાખોના પડમા છૂપાવેલો શ્વેતપર્ણુ પ્રગટ કરતી, અને છોકરા કીસમીસ ખાય એમ મકોડા ખાઈ જતી.’

પત ગિયાની પેટે મકોડા પણ મૃત્યુ વિષે બેદરકાં દેખાય છે. રાત્રે દીવી પ્રગટાવીએ એટલે કેટલાયે મકોડા એની આસપાસ ભક્તિભાવથી પ્રદક્ષિણા કરવા લાગે છે, કલાકો સુધી રૂંધા જ કરે છે, અને અન્તે મરી પણ જાય છે જેલના મકોડા હોજમા પાણી પીવા કે નહાવા જતા ચાલતા ચાલતા હોજના કિનારા સુધી આવે, ત્યાં પગ લપસી જાય એટલે ટપ દઇને અદર પડે હું નહાતો હોઉં ત્યારે જેટલા પર ધ્યાન પહોંચે તેટલાને ઉપાડીને બહાર દૂર મૂકતો. પણ એ હડીલા મકોડા જમીન પર પગ મૂકે કે તરત જ ફરી હોજ તરફ હડી કાઢે અને ફરી પાણીમા પડી જાય મને તેમની બેચૂકરી પર ખૂબ ચીઠ ચઢી મેં મનમા કહ્યું ‘આ કમનખત પહેલીવાર પાણીમા પડ્યા તે તો અજાણે પડ્યા પણ પાણીમા પડ્યા

પછી તરફડિયા મારતા અધમૂઆ થએલા મે એમને બહાર કાઢ્યા તે એમનો અનુભવ ક્યા ગયો ? હોજમા બીજા કેટલાયે મરેલા મકોડા પણ તેમણે જોયા છે છતાયે ડહાપણ ન આવે ?' કેટલાકને તો મે ચીનટપૂર્વક ત્રણ ત્રણવાર બહાર કાઢ્યા, છતા અનુભવથી શીખે એરી એ જાત જ નહિ મે નક્કી કર્યું કે કબુતરોની પેઠે આ મકોડા પણ બેવકૂફ પ્રાણી છે પણ વળી વિચાર આવ્યો, 'માણસજાત પણ કેરી બેવકૂફ છે' વિષયમા પડીને ક્ષીણ થાય છે, મરી જાય છે, છતા વિષય છોડતી નથી અનાદિકાળથી ભવચક્રમા ભમે છે પણ રામનામ લેતી નથી માણસ પરણે છે ને પસ્તાય છે, પરણે છે ને પસ્તાય છે, છતા પરણ્યા વગર હેતો નથી અને આપણે હિન્દુસ્તાનના લોકો પારકાની મદદ પર આધાર રાખીએ છીએ અને તેના જીવનને વશ થઈએ છીએ ઇતિહાસકાળમા અનેકવાર આ અનુભવ આપણે લીધો છે, છતા એની એ જ વાત ફરીફરી કરતા આવ્યા છીએ ત્યારે મકોડાની જ આ આત્મહત્યા જોઈ એ જાત બેવકૂફ છે એમ મારે શા સાડ માનવું ?'

ઇન્દ્રગોપ એ નામ બહુ જ ઓઠા લોકોએ સાંભળ્યું હશે પણ ઇન્દ્રગોપ જોયો ન હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ મળે ચોમાસાની શરૂઆતમા દાડમના દાણા જેવા લાલ ને મખમલ જેવા સુરાળા નાના જીવડા જમીનમાથી બહાર આવે છે ને ફર્યા કરે છે આઠ દસ દિવસ સુધી જ તે દેખા દે છે અને વરસમા આઠ દિવસની જિંદગી ભોગવી અયોપ થઈ જાય છે આ આઠ દિવસની અદગ આ પ્રાણીઓ પોતાનું બાળપણ, યૌવન અને વડપણ ભોગવી લે છે અને જીમિમાતાને પોતાના

ઠંડા શ્રદ્ધાપૂર્વક સોપી દઇ આ દુનિયામાંથી વિદાય લે છે આપણી પગ પગ કેમ ચાલશે એની શકા એમના મનમાં રહેતી નથી આપણી જાતિનો નારા થશે તો દુનિયાને કેટલું નુકસાન થશે એવી ભીતિ તેમના મનમાં વસતી નથી નવે ર્ષે (વર્ષનો મૂળ અર્થ પાકાળ છે) પોતાના માળમચ્છાની સભાળ કાણુ થશે એવી મનોવ્યથા તેમને પીડતી નથી વિશ્વભરા પ્રકૃતિમાતા પર વિશ્વાસ ગળી તેઓ નીગતે પોતાનું જીવતર પૂર કરે છે માણસને જ કેમ પોતાના વશ ને વાસની આટલી ચિન્તા રહેતી હશે ? પ્રજાતન્તુ અવ્યયચ્છિન્ન રહે એટલી જ ઈતેન્નરી ગળીને પણ માણસ અટકતો નથી પણ છોકરાના છોકરા ખાય તોયે ખૂટે નહિ એટલો સગ્રહ પાશળ મેંયા વગર માણસને સુખે મરણ આવતું નથી ઈન્દ્રગોપનું ગ્દ્ય ઈન્દ્ર કરે છે શુ માણસનું ગ્દ્ય ક નાર કોઈ જ નથી ? અથવા એમ પણ માની લઇએ કે માણસે જોયું હશે કે ઇશ્વરને માથે સૌની ચિન્તા છે તેથી ખિચારો થાકી જતો હશે, એટલે ચાલો આપણો ભાગ આપણે પોતે ઉપાડી તેના ભાગ હલકો કરીએ સ્વવીયગુપ્તા હિ મનો પ્રસૂતિ । માણસના આના ઉદ્દગાર સાબળીને આઘ મનુને કેટલી ધન્યતા લાગતી હશે ।

તે જ દિવસે મૌલાના સાહેબ જોડે ચાલતી ચર્ચામાં એમના મોઢામાંથી એક વચન નીકળ્યું માણસ પાસેથી આપણે કંઈક માગીએ ત્યારે તે નારાજ થાય છે કોઈ પાસે કશું માગવું નહિ એમાં કહાપણુ રહેલું છે, મોટાઈ રહેવી છે એથી ઉલટું, ઈશ્વર પાસે માગનાથી જ તે ગજી રહે છે આપણે ઈશ્વર પાસે કશું ન માગીએ એના જેવો ખીજો

ગુરો નથી તે બાદશાહના બાદશાહની સ્તુતિ કરીએ અને બધુ તેની પાસે માગીએ એમા જ આપણી મોટાઇ ગહેલી છે ઇશ્વર પાસેથી બધુ માગીએ, તે જે સ્થિતિમા રાખે તેમા સતોષ માનીએ અને તેની બદગી કરીએ, એ જ માણસનો ધર્મ છે

વહાણુ વાય એટલે પક્ષીઓ વહેલા ઊડી કિલખિલ કિલખિલ કિલખિલ અવાજ કરતા માજે પાછા આવે ત્યારે પણ જ પે તે વહેલા તેવો જ અવાજ કરે દ્વિજગણનુ આ સૂર્યોપસ્થાન મને મારી પ્રાર્થનાની યાદ દેડાવતુ એક વર્ષની જેલ દગમિયાન એક જ દિવસ મારી પ્રાર્થના પડવા પામી હતી ઉનાળામા પક્ષીઓ બહુ વહેલા ઊડે છે જે વહેલવહેલુ ઊડ્યુ હોય તે પોતાના કલધ્વનિથી શરૂઆત કરે તરત જ થીજ પાચસાત પક્ષીઓ જુદાજુદા ઝાડ પરથી તેનુ પ્રતિશ્રવણ કરે, અને પછી આખો સઘ પોતાની અમૃતવાણીનો ઘોષ ચલાવે પક્ષીઓના આ સમિશ્ર ગાયનમા નથી હોતો સ્વરનો મેળ કે નથી હોતી કોઇ જાતની તાલબદ્ધતા છતાં આ વિશુખલ સ્વગમ્મેલનમા કેવુ અનુપમ માધુર્ય હોય છે' ઉપા અને સન્ધ્યા ગમે તેટલા સમૃદ્ધ રંગોથી સજ્જાએલી હોય, તો પણ આરા નિસર્ગમંગીત વગર તે મૂતીસૂતી જ લાગવાની

એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો બધે પાણીપાણી થઇ રહ્યુ ખાજો અને નીકે એટલી બધી ભગઈ મધ કે તે ક્યા છે એની જ ખમર ન પડે એ પાણી પર જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે પાણી ઉછળીને જાણે વરસાદનુ સ્વાગત કરતુ હોય એવુ

દેખાય છે નાનપણુમાં એને અમે ચવલીપાવલીનો વરસાદ કહેતા આકાશમાંથી ચાંદીની ચળકતી ખેંચાની ચાગ્યાનીએ જમીન ઉપર પડીને ઉછળતી ને ચળકતી હોય તેવો આ દેખાવ હોય છે અને તે ઉપરથી જ અમને એ નામ સૂઝેલું વરસાદ સહેજ થાકે એટલે જોને જીવનની ઉપમા શોભે એવા પરપોટા તૈયાર થતા અને પાણી ઉપર કશા ઉદ્દેશ વગર આમતેમ ફરતા ગહી એક પછી એક ફૂટી જતા, પણ તેમને માટે કોઈ વિનાય કંઈ નહિ માણસ અને પરપોટા વચ્ચે આટલો ભેદ તો ખરો જ મેઘગાળએ ઝાઝા દિવસ સુધી પોતાની મહેર વરસાવી નહિ પાણી સૂકાવા લાગ્યું, ખાખોચિયાને તળિયે લીધે બાઝી ગઈ, અને એ લીલ ઉપર ઝીણા મોતી જેવા પરપોટા જમવા લાગ્યા ઝમ્મઝમ્મ અને મારી વચ્ચે વિવાદ શરૂ થયો પાણીમાં રહેલી હવાને ખોરાક તરીકે ખેંચીને આ લીલે આ પરપોટા બનાવ્યા છે અને મંઝહ કર્યો છે, કે લીનના શ્વાસોચ્છવાસમાંથી નીકળેલી હવામાંથી આ બનેલા છે? એટલું ખરું કે પરપોટા એટલા નાના હતા કે ખખેચિયાનું તળિયું છોડી પાણી કાપી તે ઉપર આવી શકતા ન હતા તો ને તો જ બેસી જતા આખરે જ્યારે ખાખોચિયું આખું સૂકાઈ ગયું ત્યારે આ પરપોટાની અદર વસતુ પરપોટાકાશ મહદાકાશ સાથે એકરૂપ થઈ ગયું અને તે બે વચ્ચેના ભેદની નિશાની સગમી રહી નહિ

લિખિતમપિ લલાટે પ્રોજ્ઞિતુ ક સમર્થ । લલાટે લખેલા લેખ કોણ ટાળી શકે? આગણુમાં ઉગેલું ધાસ ખાઈ જનાર દોરબકગ જેલમાં ન હતા, પણ તેથી કંઈ અદરનું ધાસ સલામત ન હતું એક દહાડો દાતરડા લઇને કેદીઓનું એક ટોળું

આ યુ અને તેમણે એક જ કલાકમા આખુ ખેતર નક્કુ કરી નાખ્યુ ! જમીન ઉગાડી પડી એટલે કેદીઓએ સતાડી રાખેલા હુગળી, લસણ, મૂળા, અને ચોડીક ખીડીઓ પ્રગટ થયા દાતરડા પર દેખરેખ રાખનાર પોલીસે પ્રથમ તો તે બધા જમ કયો, પણ તરત જ તેને દયાધર્મ (?) સૂઝ્યો અને તેણે કેદીઓ વચ્ચે તેની ખેગત કરી નાખી પછી આવ્યુ ધારીઆધારી કેદીઓનુ ટોળુ પરશુગમે જેમ કાર્તવીર્યના સહસ્ત્ર બાહુ વાઢી નાખ્યા તેમ તેમણે તમામ લીમડાની અનેકાનેક શાખાઓ કલમ કરી અમારે માટે દાતણોની ઉગાણી થઇ અને ખીસ ટેલીઓને માટે ગમવાકૂફવાનુ તેટલુ ક્ષેત્ર ઓછુ થયુ માગ અરીઠા પર લીમડાની એક મોટી ડાળ ફેલાએલી હતી જોહુકમી તણે જેમ માલુસનો વિકાસ થતો નથી તેમ લીમડાની છાયા નીચે મારો અરીઠો ઠીગરાઇ ગયો હતો આ મુદ્દા તક જોઇ મારા અરીઠાનો મે પુગ્ગકાર કર્યો ને તેના હિતની ખાતર લીમડાની જાડી ડાળ કપાની નાખી નાચે જ ખુશ વાતાવગળુની સ્વતન્ત્રતા મળતાવેત અરીઠો જોતજોતામા વધવા લાગ્યો સ્વતન્ત્રતા રંગ વિકાસ નથી એ સાર્વભામ નિયમ છે

મારી ઓગડીમા ખૂમ જોયે એક બાકુ હતુ એક ચકલીની દષ્ટિ તેના પર પડી તરત જ તેણે ત્યા પોતાનો માળો વાટ્યો ખીસટેલીઓએ મા ! ઉદેપુરી ડાનના આસનના કકડા તો કરી નાખ્યા જ હતા તેમાના મનપસદ કકડા ઉપાડી ઉપાડી ચકલીએ પોતાનો મહેલ સજી નાખ્યો આ રીતે છ વાગે ઓગડીમા પૂરાયા પછી પણ સહરાસને માટે મને ગોડિયો મળ્યો ચકલી એ હમેશા પ્રસન્ન રહેનાર પ્રાણી છે આખો

દિવસ વાનો કરતા તે થાડે જ નહિ, અને ઐરાઓની પેઠે એની એ જ વાત ફરીફરીને કહેતા કરાળે નહિ મારી ઓરડીમા રોટલાના કકડા પડેલા હોય એટલે અન્ન અને આશ્રયની તેને પૂંપૂરી સગવડ મળી અને પગિંદાની જાત એટલે વસ્ત્ર તો માગે જ નહિ યથાકાળે માળામા નાના નાના મચ્ચા ચિપ્ ચિપ્ કરના લાગ્યા ચકલી રોટલાની કચ્ચો જમીન પગથી ચીણી ને, ચાચમા દબાવીદબાવીને તેને પોચી કરે ને ઉપર જઈ મચ્ચાને ખવડાવે મારી ઓરડીમા રહેતી ખીસકોલીથી આ ચકલીનો સહવાસ સહન થતો નહિ પણ કરે શુ? ભીતના પાકા સુધી પહોચી જવાય એમ ન હતું નહિ તો ખીસકોલીએ ચકલીના ઇંડાને જ હોધયા કરી નાખ્યા હોત જો કે ખીસકોલીએ ઇંડા ખાય છે એ વાત છોટા-ચકકર ન જ છોડયા પછી જ મારા જાણવામા આવી

જેલની અરુદ્ધ હવા, ઘી દૂધ વગરનો ખોરાક અને કાચી ગ્સોન આ ત્રણેના મયોગને લીધે હું ક્ષીણ થવા લાગ્યો, માફ વગરન ખૂંચ વટી ગયું, અને જેલના દાકતરે માફ સ્થાનાન્તર કરવાની જરૂર જોઈ યુરોપીઅન વોર્ડમા ફરી જવાનું નક્કી થઈ ચૂક્યું એટલે દુખિત લ્હયે મે મારા પાત્ર મહિતાના માનવી તેમ જ તિર્થંક સ્નેહીઓની નિદાય લીધી

યુરોપીઅન વૉર્ડના અનેક નામો છે નવા આવેલા બધા કેદીઓ અહીં ગખાય છે એટલા માટે એને ક્વૉરટાઇન કહે છે આમા સાત કેટડીઓ હારોહાર છે તેથી એને ' સાતખોલી ' પણ કહે છે અહીંની ઓરડીઓ જેલની બીજી કેટડીઓના પ્રમાણમા મોટી છે, અને જમીન તેમજ આગળ પાછળના ઓટલા છોડ્યા છે, એટલે સ્વચ્છતા સારી રીતે જળવાય છે આ સ્થાનમા એકવાર હુ રહી ગયેલો એટલે અહી નવા જેવું કશું હતું નહિ હોય્લા પાચ માસ દરમિયાન ભાષશ્રી ઇન્દુલાલ અને દયાળજી અહી રહી ગયેલા અને હુ આવ્યો ત્યારે રૂપાલ સ્ટેટના ઠાકોર તખ્તસિંહજી કરીને એક ઉમદા રજપૂત ગરાસિયા અહી ગેહતા હતા આ ભાષને જેલમા બીડી પીવાની રજા હતી અને જેલમા બીડી પીને તેના રૂઠા આમનેમ ફેફા ફેવાની ટેવ હતી ' આખી જેલમા આ કાગણુથી તેમની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી

મને ખુલ્લી હવામા સૂવાની હવે રજા મળી મારી સાથે શામળભાઈ આવ્યા તેમને પણ મારી સાથે જ ખુલ્લામા રાખ્યા, કેમકે તેમની મદદ વગર માત્ર ચાલે એમ ન હતું સાતખોલીમા પહેલી વાત એ થઈ કે દિવસરાત જેલનો મોટો ઘટ બગબગ સભળાતો એટલે વખતનો કંઈક ખ્યાલ આવતો સહેજ કટાણો આવે એટલે ઘટ વાગવાની ગાહ જોઈએ બીજો ફરક તે રેલ્વે ટ્રેનનો અવાજ પહેલીવાર હુ સાતખોલીમા રહ્યો હતો ત્યારે ટ્રેનની સીસોટી તરફ ધ્યાન ગયું ન હતું, પણ છ મહિનાના વિવાસનથી રેલ્વેની સીસોટી પણ આકર્ષક થઈ પડી

હિમાલયની ૨૩૦૦ માઇલની પગમુસાફરી પછી જ્યારે ફરી પહેલવહેલો રેલવેનાદ સાંભળ્યો ત્યારે તે અત્યંત નીરમ અને કાન્યવિહીન લાગ્યો હતો, પણ આજે તો રેલના પાત્રામાં કંઈ અપૂર્વ કાવ્ય જડી આવ્યું દ્રેન જાણે જીવતી હોય અને દૂરદૂરની મુસાફરી કરવાને નોતરતી હોય એમ જ મનમાં થતું સાબરમતી સ્ટેશનના એ જીનનાળાઓ પણ ગસિક હોવા જોઈએ એ જીનમાંથી એના તો લાખા લાખા અને વિષાદમય આરોહ અવરોહવાળા સૂર કાઢતા કે બેઠેયે ઠેકાણે ચિત્ત અસ્વસ્થ થતું હાલના કવિઓ બળદગાડી અથવા જાંટની મુસાફરીને રોમેન્ટિક (Romantic) કહે છે અને રેલવેની મુસાફરીને શુષ્ક ગદ્ય જેવી કહે છે મને લાગે છે રેલવેની મુસાફરી જ્યારે નવી હતી ત્યારે અથવા સુધારાના જમાનામાં જ્યારે તે જૂની થઈ જશે ત્યારે કવિઓને તેમાં પણ કાવ્ય જડશે

જેલ બહાર જેલના પોલીસોએ હમણા હમણા જ મહાદેવનું એક દેર બાંધ્યું છે જેલમાંથી તેનું ચળકતું શિખર સહેજસાજ દેખાય છે આ મંદિરમાં રાતની વેળા ઘણીકવાર ભજન ચાલતું જેલના શુષ્ક અને અનાતમવાદી વાતાવરણમાં મીઠું સગીત પણ અજુગતા અજુગતા જેવું લાગતું જ્યાં સગીત હોય ત્યાં જેલજીવન અસત્ય જેવું બાસવાનું જ કેદીઓને પકડનાર પોલીસા તેમને જેલમાં મોકલનાર ન્યાયાધીશો, તેમને મારે કાયદાઓ વડનાર ધારાશાસ્ત્રીઓ, તેમની ચોક્કી કરનાર જેલ અમલદારો ને વૉર્ડર્સ, મધાનો વિચાર કરીએ તો કયાંયે સગીત જડે નહિ, બધે જ નરી કંઈક શતા !

એક દિવસ કેટલાક છોકરાઓ કે છોકરીઓ મંદિરમાં બારેક વાગ્યા સુધી માતા હતા અવાજ કુમળો છતાં તીણો

હતો, એટલે જ્યારે જ્યારે પવનની લહેર અમારી દિશામાં આવતી અને એકાદ મધુર મધુર આલાપ સભળાતો ત્યારે ગદ્યગાયન સભળાતું હોય એવો આનંદ થતો અને ઔત્સુક્ય વધતું પણ ગાયન કરતા નગ્નાની ઠેકમાં જ ઉન્માદકારી શક્તિ વધારે હોય છે તાલ જામે એટલે ચિત્તવૃત્તિનો એક જાતનો લય થાય છે, બાહ્ય સૃષ્ટિનું બાન ભૂલાય છે, નગ્નાના ધબકાગ સાથે હૃદયના ધબકાગ શરૂ થાય છે, અને મન એક જાતનું તૃપ્ત શરૂ કરે છે કોક કોકવાર નત્રે શેશ તરૂથી ડાકલાના તાલ સાથે ધૂણનાનો અવાજ સભળાતો, પણ તે બિલકુલ આકર્ષક લાગતો નહિ ધૂણવું એ તો ગાડામની જ નિશાની છે ધૂણનાને પોતાને જ તેમના રસ ન પડે, પછી સાભળનારને ક્યાંથી પડે ?

પણીવાર ગ્રસ્તા પરથી જતી ને બગડા પાડતી મોગ્ગાડીઓ સભળાતી, સાધકલની કિંકિણી કાને પડતી, અને બાહ્ય દુનિયા નાહક કેટલી દોડે છે એનો ખ્યાલ આપતી આ બાળુ અમે અહર નિર્ગર્થક કાળ વ્યતીત કરતા હતા બહાનની ગતિ અને અહરની ત્રિથિતિ બને હાલના જમાનાની નિર્ગર્થતા સૂચવતા હતા.

પાઝલા આગણાની દીવાલ પર ત્યાભાજન હોલાઓનું જોડું વણીવાર આવીને ખેસતું કહે છે કે તમામ પ્રાણીઓમાં હોલો અત્યંત નિષ્પાપ અને ભોળું જનવર છે આખો દિવસ ‘પ્રભૂ—તુ’ ‘પ્રભૂ—તુ’ એમ -ટચા કરે છે મહારાષ્ટ્રમાં હોલાને ‘કવડા’ કહે છે અહીંના અને ત્યાંના હોલાઓમાં નામભેદ છે એટલું જ નહિ પણ શબ્દભેદ પણ છે મહારાષ્ટ્રના હોલા ‘પ્રભૂ—તુ’ બોલતા નથી તેમનો અવાજ લગભગ ‘કુકુરૂ’ ‘કુકુરૂ’ ‘કુકુરૂ’ ‘કુકુરૂ’ એવો થાય છે આ

ઉપરથી ત્યાના ગામડાના લોકોએ એક લોકવાર્તા કંપનવી કાઢી છે કવડો પહેલા માણસ હતો તેના વરમા એક તેની સ્ત્રી અને સ્ત્રીતા કરીને એક તેની બહેન હતી એક દિવસ તેણે બહેનને અને સ્ત્રીને શેર શેર ડાગર આપી કહ્યું, મને આના પૌઆ બનાવી આપો સ્ત્રીએ ડાગર ખાડી એમ ને એમ પતિ આગળ ધરી દીધી હેતાળ મહેને ડાગર ખાડી સોઝાટકી કુશકા જુદા કરી ચોખા બરામર વીણી ભાઇ માટે પૌઆ તૈયાર કર્યા ભાઇએ જોઇ લીધું કે સ્ત્રીના પૌઆ શેરેશેર છે અને બહેનના તો બહુ જ આછા છે તેણે મન સાથે નફી કર્યું કે બહેન પાકી આપસ્વાર્થી ને પેટુડી છે સ્ત્રી તો આખરે સ્ત્રી એને ધણીનું લાગે એટલું બીજાને કયાથી લાગે ? બાન કોધે ભગ્યો અને શેરિયો ઉપાડી બહેનના કપાળમા માર્યો. 'બહેન બિચારી ત્યા ને ત્યા જ તરફડીને ભરી ગઇ' થોડીવારે ભાઇ સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌઆ ખાવા બેઠા સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌઆ મોઢામા તો નાખ્યા, પણ કુશકાસોતા પૌઆ ખાધા કેમ જાય ? થુ થુ કરીને બધા કાઢી નાયા પછી પેલા બહેનના પૌઆ ખાવા લાગ્યો અહા, શી એની મીઠાશ ! દુનિયામા બહેનના હેતની તોલે આવે એરી કઇ વસ્તુ છે ? ભાઇએ એક જ કોળિયો ખાધો અને પ્રશ્નાત્તાપથી બહેનના શબ પાસે પડી તેણે પણ પ્રાણ છોડ્યા ત્યારથી એને હોલાનો જન્મ મળ્યો છે અને હજી તેની પશ્ચાત્તાપવાણી ચાલ્યા કરે છે ઊઠ સિતે કવડા પોર પોર । પોહે મોઢ મોઢ ॥ એટલે કે 'સ્ત્રીતે, ક્ષમા કર ને ઊઠ કવડાએ તો છોકગ્વાદી કરી તારા જ પૌવા મીઠા હતા, મીઠા હતા '

કેટલું કરણ કાવ્ય ! અને કેવો જનસહજ બોધ ! સાજો પ્રાર્થના પછી શામળભાઇએ હોલાનું જ ગીત ગાયુ મે

તેમને ઉપલી વાત કહી અને હોલાની જ વાત કરતા અમે
મૂર્છિત થયા નહીં. પેલા કાળ્યુનું અનેકવાર સ્મરણ થયું, પણ
આખું માદ ન હતું.

‘ સાજ સખેર ચિડિયા મિલકર

ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ કરતી હે

ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ ચૂ કયા મળ

ખેચૂ ખેચૂ જલતી હે ’

પગપક્ષીઓ અને કુદરત પાસેથી અધ્યાત્મનો પાઠ
શોધવાના અને શીખવાના પ્રકાર બધા જ કવિઓમાં
હોય છે.

સાતખોલીને પડખે જ નવું કારખાનું હતું ત્યાં પણ
લીમડાના ને ખીખ્ખાં જાડ બહુ મોટામોટા હતા તેના પર
સવાગસાજ પક્ષીઓની જમાત આવીને બેસતી અને વખત
થયે વગર આળમે નમાઝ પઢતી છોટા ચક્કર કરતા અહીં
પક્ષીઓ વધારે હતા, અને મને લાગે છે અહીંના પક્ષીઓ
સવારે કંઈક વહેલાં પણ ઉઠતાં આખો દહાડો
ખીસકોલી, કાગડા, સમડી, હોલા, કાબરો વગેરે અનેક જાતના
પક્ષીઓ ભેગા થતા અને કોલાહલ મચાવતા એક ફિવસ એક
કાગડાએ એક નાનકડા કોશિયાનો કંઈક ગુન્હો કર્યો હશે
કોશિયો એવો તો ચીડાયો કે કેમેકર્યો કાગડાની પૂઠ છોડે
જ નહિ કાગડો એક જાડથી બીજે જાડ કરતો કરતો ઘણી
જગાએ જોડયો, પણ કોશિયે તો બપોરની સીપાઈઓની પેઠે
તેનો કેડો મૂક્યો જ નહિ પેલા કાગડાની મદદમાં બીજો
કાગડો ન આવ્યો હોત તો તેના શા હાલ થાત તે કહેવું
મુશ્કેલ છે.

કાગડાનો અને સમડીનો સત્રામ તો જગજૂનો છે સમડી રૂપેનિશ આર્મેડાની પેઠે અથવા મોગલ ફોજની પેઠે ધીમેધીમે ચાલે ઝટ દિશા ફેરવતા તેને આવડે જ નહિ, જ્યારે કાગડો તો મરાઠા બારગીરોની પેઠે સ્વૈરગતિએ દોડી શકે અને ગમે તે સ્થિતિમાં પોતાનો બચાવ કરી શકે પણ કાગડો કોઈ કાળે એકલો સમડી પર હુમલો કરે નહિ બે કાગડા હોય ત્યારે જ એક બાબુથી એક ને બીજી બાબુથી બીજો સમડીની પૂઠ પકડે છે સમડી એકને માનવા જાય એટલે બીજો તરાપ મારી સમડીને ચાચ મારે સમડી તેની તરફ વળે એટલે પેલી તરફવાળો તરાપ મારી ચાચ મારે આમાથી બચાવનો એક જ ઉપાય સમડી પાસે હોય છે તે ગોળ ગોળ ફરતી આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચઢે છે અને પછી કાગડા ત્યાં સુધી જવાની હિંમત નથી કરતા.

વાત એમ બની કે એક વખતે સ્ટેશન તરફ માસના લોચા અથવા કોઈ સડેલું જાનવર પડ્યું હશે, એટલે વીસ પચીસ સમડીઓ અને સો બેસો કાગડા ત્યાં ભેગા થયા અને જોત જોતામાં ટ્રોજન યુદ્ધ જેવું મહાયુદ્ધ આકાશમાં જામ્યું આ યુદ્ધમાં એકિલીજનો ભાગ કોણે ભજવ્યો, પેરિસ કોણે થયો, નેસ્ટર જેવું ડહાપણ કોણે ડોળ્યું અને યુલિસિસ કોણે બન્યો એ બધું હું જાણત તો જરૂર એક મહાકાવ્ય લખવા જેવો તે પ્રસંગ હતો ચાચ અને નોર ઉપરાંત કાગડાઓ પાસે એક વધાંગનું શસ્ત્ર હતું સમડી પાસે તે નહિ હોવાથી સમડીનો પક્ષ ન્યૂન દેખાતો એ શસ્ત્ર તે મહાન કાલહાલ સમડીઓ મૂળે મોઢે ફર ફર ફર કર્યા કરે, આમ જુઓ ને તેમ જુઓ, નીચે જુઓ ને ઉપર જુઓ પણ કાગડા તો બધા મળીને સિવિલ સર્વિસના

નોકરોની પેઠે એકસામટા કાવ્ કાવ્ કાવ્ કરી મૂકે અને પોતાના જમગણ આગળ ખીન્નું કશું કાને પડવા જ દે નહિ આ મહાયુદ્ધમાં અમે જોયું કે સમડીઓમાં પણ સપ હોય છે અને તેમની ધીરજ સહેજે ખૂટી જાય એવી નથી હોતી એક સમડીને ઝાઝા કાગડા પંજવે એટલે ચાર પાંચ સમડીઓ મોટી કુઝ કે ટ્રેડનાટની પેઠે તાબડતોબ તેની વહારે ધાય અને પછી એકે કાગડો ત્યાં ટકી ન શકે યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે સમડીઓની ગતિ પ્રમાણબદ્ધ વર્તુલાકાંગમાં ચાલ્યા કરે તેથી તે ખૂબ જ શોભે અમારી ખાતરી થઇ ગઇ કે ગમે તેનો પક્ષ સાચો હોય છતાં યુદ્ધમાં સમડીઓ આર્યોની પેઠે લડે છે અને કાગડા તો છેક અનાર્થ ગમે તેમ ડરે, ગમે ત્યારે પાછી પાની પણ કરે તેમને ચઢતા પણ વાર નહિ અને ઉતરતા પણ વાગ નહિ લગભગ બે કલાક સુધી આ આકાશયુદ્ધ ચાલ્યું અમને થયું કે દિવસનો અત પહેલો આવશે કે આ યુદ્ધનો ? જો કે આવી ચિંતાનું કાગણું ન હતું આ યુદ્ધમાં કોઇ અનુન અને જયદ્રથ થોડા જ હતા ? આખરે સમડીઓએ છેલ્લી નીતિ આદરી ગોળ ગોળ ફરતા તેમણે પોતાની 'ઉત્તિ' એટલી તો સાધી કે કુદ્ર કાગડાઓ ત્યાં સુધી પહોંચી ન શકે કાગડાઓએ રણગીતનો સૂર ફેરવી વિજયગીત શરૂ કર્યું, ' અમે જીત્યા, ' ' અમે જીત્યા, ' જો કે સમડીઓના મનમાં ખાતરી હતી કે નૈતિક વિજય તો પોતાનો જ થશે હતો.

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે મહાયુદ્ધ ૫૩ થાય તોપણ થોડા દિવસ સુધી તો પાછળ તેના ભણકારા આવ્યા જ કરે છે બીજે દિવસ બે ચાર સમડીઓ કંઇક ખાવાનું લઇને

જેલની દીવાલ પર બેઠી હતી કાગડાઓને તેની ખબર પડી તેમણે બબ્બે ત્રણત્રણ જણ વચ્ચે એક એક સમડી વહેચી લીધી એક કાગડો જમણી તરફ બેસે, બીજો ડાબી તરફ, અને ત્રીજો હોય તે સહેજ પાછળની બાજુએ સમડીના માથા પર ફાં કરે સમડી બેઠી બેઠી ત્રણેને ધમકાવી છોટે ગખતી જાય અને પગમા પકડેલો ખાઈને કકડો ખાતી જાય એક સમડી સરતચૂકથી અથવા કોઈના સ મોહમાં ભાન ભૂવી જઈ એક કાગડા પર ધસવા સહેજ ઉડી કે તરત જ બીજી બાજુ ટાપી નહેલા કાગડાએ તેના પગમાનો કકડો જૂટરી લીધો ને જાગલો જ ત્યાંથી નાહો યુદ્ધમાં આવી રીતે કમાયેલી વૃટ ત્રણે યુદ્ધમાં કાગડા માહોમાહે વહેચી લે છે કે કેમ ને જોવાને હું આતુર હતો, પણ કાગડા જેલની દીવાલની પેલીપાન આવેલા ઝાડ પર કિતર્યાં તેથી માફ આ મહત્વનું સંશોધન ત્યાં જ અટકી ગયું બીજી સમડી વધારે યોગયુક્ત હતી તેનું સમગ્ર ધ્યાન કાગડાઓને સજ્જ કરવા કરતા પોતાનો કકડો બચાવવા તરફ હતું એ જ નીતિ તેને વધારે પસંદ હતી કાગડાઓ મથ્યા કરે અને અપ્રમત્ત સમડી પોતાના લોચામાથી એક પછી એક નવાલો લેતી જાય અતે જ્યારે કશું બાકી રહ્યું નહિ ત્યારે કાગડાઓને ધર્મબુદ્ધિ સૂઝી અને ‘કાચો પારો ખાવો અન, તેવું છે પરાયુ ધન’ એમ કહેતા કહતા માધુ સમી મુદ્રા ધારણ કરી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા

હું માનતો કે કાચા પોતાના ઘડા કાગડા પાસે સેવાવે છે એ કેવળ કનિકલ્પ ॥ હશે ‘શાકુન્તલ’ માં જ્યારે વાચ્યુ ‘અન્વૈર્દ્વિજૈ પરમૃતં સ્વલ્લ પોષયન્તિ’ ત્યારે કાલિદાસ ભોકવહેમનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જ મેં માનેલું પણ જેલમાં

જેયુ કે કાગડા સાચે જ કોયલના બચ્ચાને ઉછેરે છે જ્યા ત્યાથી ખાવાનું આણીને બચ્ચાને ખવડાવે અને તેમને લાડ લડાવે પણ થોડા દિવસમા સસ્કૃતિનો ઝગડો શરૂ થયો. કાગડાઓને થયું કે બચ્ચાને ખવડાવીએ એટલું બસ નથી, આપણી સુધરેલી કેળવણી પણ તેને આપવી જોઈએ એટલે ખાસ વખત કાઢી માળા પર બેસી કાગડો શીખવાડે, ‘ બોલ કા કા કા ’ પણ કોયલનું પેલું કૃતદન બચ્ચુ જવાબ આપે, ‘ કૂં કૂં કૂં ’ કાગડો ચીઠાઈને ચાચ મારે અને ફરી કેળવણી શરૂ કરે, ‘ કા કા કા ’ પણ આમ કોયલ કંઈ પોતાની મસ્કૃતિનું અભિમાન છોડે ? એણે તો પોતાનું ‘ કૂં કૂં ’ જ ઘૂંટના માડયું કાગડાની ધીંગળ ખૂરી ત્યાં સુધીમા કોયલનું બચ્ચુ પગભર થયું હતું — અથવા સાચું કહીએ તો પાખભર થયું હતું કાગડાની બધી મહેનત છૂટી પડી મને લાગે છે કાગડો હિંદુસ્તાની હોવાથી તેણે નિષ્કામ કર્મ કર્યાનું સમાધાન તો જરૂર મેળવ્યું હશે ચલ્લે ક્રૂતે યદિ ન સિધ્ધતિ કોડરૂ દોષ । એમ ન હોત તો કાગડો દરવર્ષે એ ને એ જ અખતરો ફરીફરીને શું કામ કરત ? શામળભાઈ કહે, ‘ આ કોયલના બચ્ચા જેટલી પણ અકલ આપણા અગ્રેજી બહેલાઓમા હોત તો તેઓ વરમા અગ્રેજીમા ન બોલત ’

ચોમાસામા વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યાથી તાપ સખત પડતો હતો તે હવે ઓછો થવા લાગ્યો દશેરાદીવાળીના દિવસો આવ્યા જેલમા દશેરાદીવાળીનો કંઈ અર્થ જ નથી આખું વરસ એક જ જાતનો ખોગક મળવાનો, અને રજા ફક્ત ગવિવારની તે પણ નામની જ નાતાલને દિવસ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ યુરોપીઅન હોય તો કેદીઓને શાક ઉપગત અથાણુ મળે ગળને દિવસે પણ કેદીઓ પાસેથી કામ તો લેવાય જ છે, પણ તે ઉપગતની નવી અગવડ એ કે પોલીસો પોતાને છુટીનો લાભ મળે એટલા સાડ કેદીઓને બપોરે જ પૂરી દધ જેલ ગતપહેગવાળાઓને સુપગત કરી ચાલતા થાય બિચારા કેદીઓને છુટીને દહાડે આમ ઉલટી સમ થાય ને સખ્યાકાળના લાલ પીળા સોનેરી વાદળા જોવાનો જે આનંદ આડે દહાડે હમેશા મળે છે તે તહેવારને દિવસે મળતો નથી બિચારા કેદીઓ ઓગડીના એકાન્તવાસથી ડરે છે, મૂઝાધ જાય છે કેટલાકને તો મોટેથી રેતા પણ મે જોયા છે મને જે એકાન્ત અત્યંત પ્રિય લાગતુ તે તેમને બારે સળરૂપ લાગતુ પણ મારા જોવાની સખ્યા તો દુનિયામા હમેશા ઓછી જ રહેવાની માણુસની વૃત્તિ અત્યુખ હોય તો જ તેને એકાન્ત સહે છે જતા જેલમા એક જ પરિસ્થિતિમા, એની એ જ દીવાલો પગ્યે લાખા વખત સુધી રહેવુ પડે એની માગ જોવાના મન પર પણ અસર થાય છે એમ મે જોયુ કેદીઓને જેલની અદર જ એકાદ કલાક વારાકગ્તી ખૂબ ફગવાની સગવડ હોય તો તેની નૈતિક અસર ખૂબ સારી થાય

દશગને દિવસે એક નીલકઠ (ચાસ પક્ષી) અમારે ત્યાં આવ્યો નાનપણથી નીલકઠ વિષેનું કાવ્ય ખૂબ સાબજેલુ નીલકઠ એટલે અત્યંત કલ્યાણકારી પક્ષી જ્યાં તે જાય ત્યાં શુભ જ થવાનુ, નીલકઠનું દર્શન થાય એટલે તે દિવસે સારૂ સારૂ ખાવાનુ મળવાનુ, એ બધી માન્યતાઓ તેના દર્શન સાથે મનમા તાજી થાય છે મને સારૂ સારૂ ખાવાની

ધજ્જા પણ ન હતી ને આશા પણ ન હતી મે સ્વાદ જીવ્યો છે એમ તો કેમ કહું, પણ તે ત્રિષે ખૂબ બેદરકાર છું ખરો નીલકંઠને જોઈને આખો દિવસ ખૂબ પ્રમત્રતા અનુભવી અને નીલકંઠ પણ કોઈ ગાજદૂતની પેઠે પોતાના પોપાકના મહત્વનું પોતાને બરાબર બાન હોય તેમ દયાએલા અભિમાનથી આમતેમ ઊડતો હતો ધણીવાર અમારા તરફ નજર નાખતો, પણ તે એટલી બેદરકારીથી કે જાણે કહેના માગતો હોય કે તમારો જેવા હુદ્દા માનવી મારી એક નિગાહને પણ લાયક નથી થોડોક વખત આમતેમ ફરી બાઈસાહેબ જાણે કંઈ ભારે કામ ભૂલી ગયા હોય તેમ એકાએક ઉતાવળા ઉતાવળા ઊડી ગયા આપણા બેસતા વગસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એ જ નીલકંઠ જોયો એટલે મને આતિને કહે, ‘ગિં કાચેલકર, આજે મે નીલકંઠ જોયો એનું માહાત્મ્ય શું છે?’ મે કહ્યું, ‘તમારૂં આખું વરસ મગ્નમા જશે માત્ર નીલકંઠનો શિકાર નહિ કરતા’ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું, ‘આખું વરસ કેવું જશે કોણ જાણે, પણ આજે તો સવારે ઊઠીને નના કારખાનામાં કેદીઓ ને મુકાદમ લઈ પડ્યા એ ભારે અપશુકન થયા ખન’ સાંભળ્યા પ્રમાણે તો તે વગમ લિદી સ્ટોનખાતમાં ગઈ ગળ્ગળ થએલો ડોંધલ સાહેબનો વગડો સસરો ગુંજરી ગયો અને તેની મોટી મિલકત ડોંધલ સાહેબની પત્નીને મળી આ અપશુકન ગણાય કે શુકન એ આપણે શું જાણી

હું મારો હતો તે દગમિયાન મને દૂધ મળતું અને જ્યાં દૂધ હોય ત્યાં બલાડી તો હોય જ એ જૂનો સિદ્ધાન્ત, એટલે હીરાએ મારી સાથે બાઈબધી કરી ગમે ત્યાંથી આવે અને પગે નાક ધસે, પૂછડી ઊંચી કરીને મીચાઉં’ એવો

પ્રતિષ્ઠિત અને સન્નમન આગળ કરે નાનપણમા વૈશ્વદેવ કરી પછી જ જમવા બેસવાનો અમારો રિવાજ, એટલે બિલાડીને દૂધ પાયા વગર જાતે દૂધ પીવાનું મન થતું જ નહિ પણ બિલાડી માટે વાસણ ક્યાંથી લાવવું ? સદ્ભાગ્યે અમારા ઓટનાની કેર પગના એક પોરમદરી પથગમા નાનકડી તાવડી જેવો એક ખાડો હતો, તેમા રોજ એને હું દૂધ પાતો કોક દિવસ હું ‘ Tale of Two Cities ’ વાચવામા ગુનતાન હોઈ અને બિલાડીને વેળાસર દૂધ ન મળે એટલે ધીમે ધીમે એક એક પગલું ભરી બિલાડી એટથી ઢાકેલા મારા ચણુ તરફ જાય, દૂગથી ચણુ સૂઘે, અને પોતે ભારે ગુન્હો કર્યો એવું એકાએક ભાન થયું હોય તેમ ઝટ પાછો પગલે પાછી હડી જાય મિલાડી જે સસ્કૃત જાણતી હોત તો બોલી ઉઠત ‘અહો બત મહત્વાપ કર્તુ વ્યવસિતા વયમ્’ પણ એ તો બિલાડી ગઈ એનું બંધુ મસ્કૃત ‘ મીયાઈ ’ એ એક જ ઉદ્દગાગમા પગ્નિમાત્ત થતું પાછી બેમીને ‘ મીયાડ ’ બોલી માગ તરફ સહેજ જીએ ને ધીરજ કેળવે પણ પાછું ગહેનાય નહિ એટલે ફરી આગળ જાય, દૂધ સૂઘે ને અચકામને ફરી પાછી હડે આ રીતે એણે માગ પગ સારી ઠાપ પાડી હું એને નિયમસર દૂધ પાતો ટાકવાર એને રોજ કરતા બમણું દૂધ આપતો પણ આખરે બિલાડી તે બિલાડી એક દિવસ ક્યાકથી એક દોસ્તદારને લઈ આવી હીંગને તો અમારી બીક હતી જ નહિ એટલે તે સીધી આનીને મારી પથારી પાસે બેઠી અને એનો દોસ્તદાર અમારી નજર ચૂકીને આગળ ધસ્યો અને એણે ચણુ ઉથલાવી પાડ્યો એની ઉમ્મણી શરૂ થાય તે પહેલા જ શ્વામળભાઈનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ને તેમણે તેને હાડી કાઢ્યો.

હીંગની મુદ્રા પણ ચોર જેવી થઈ હતી તે પણ વગર હાક્યે ત્યાથી પોત્તારા ગણી ગઈ એ ત્રણ દિવસ લાગલાગટ આ મનેએ કૃપાત મચાવ્યો હીંગ પહેલા તો ભીતના નીચના કાણામાંથી એડલી આવતી અને પરિચિતિ નિદાણી અનુકૂળતા જણાયે બહાર જઈ દોસ્તદાગને લઈ આવતી પોતે પ્રત્યક્ષ ચોરીમાં ભાગ ન લે પણ તેમાં તેનો સમભાવ તો પૂરેપૂરો હોય હીરાના ગુન્હાની ખાતરી થયા પછી એ દિવસ મે એનું દૂધ બધ કર્યું દૂધ ઉપર સખન પહેરે ગાખ્યો એટલે હીંગ સમજી ગઈ તેણે પેના દોસ્તદાગની દોસ્તી છોડી અને અડધો અડધો કલાક અમારી પાસે બેસી પસ્નાવો જાહેર કરવા લાગી એનું દૂધ ફરી શરૂ થયું તે છેડ હું બહાર આવ્યો ત્યાં મુઝી ચાલુ રહ્યું કોક દિવસ — અને ખાસ કરીને જેલમાં મટનનો દિવસ હોય ત્યારે સગસ ઉજાણી મળવાથી હીંગ દૂધને માટે આવતી જ નહિ પણ હું એનો ભાગ ખીજ દહાડા સુધી સાચવી રાખતો એક દહાડો શામળભાઈ પોતાના કાગડાઓને રેટલીના કકડા ખવડાવતા હતા ત્યાં હીંગ ક્યાકથી આવી ચઢી કાગડાઓને આ અણધાર્યા મહેમાનનું આવવું ગમ્યું નહિ તેઓ બધા જમીનપર હારબધ બેઠા અને તે હાર પણ દીવાલને છાયો જ્યાં પૂરો થઈને તડકો શરૂ હતો ત્યાં છાયાના છેડા પર બનારી તેમણે વિવિધ અવાજો પણ એકમને ‘કા’ ‘કા’ની લાણી શરૂ કરી બિલાડીએ પહેલા તો આ કાગડોળ તરફ આખ આડા કાન ડર્યા, પણ થોડા જ વખતમાં તે અકળાઈ ને દોટ મૂકી દીવાલના કાણામાં થઈ આગણુ બહાર ચાલી ગઈ કાગડા ટાઢા પડ્યા ને પછી સુખેથી તડકામાં બેસી નિર્વિધને રેટલીના કકડા આરોગવા લાગ્યા !

૩૦મી અક્ટોબરનો દિવસ હતો. આકાશ વાદળાથી ધનધોગ ઘેરાયુ હતુ. આકાશમા એક સુદર ઇન્દ્રધનુષ તણાયુ એમ તો ઇન્દ્રધનુષ બધા જ સુદર હોય છે, સૂર્યની સામી બાજુએ તણાતા હોવાથી તેને ઝિંશાની અનુકૂળતા આપોઆપ મળી જાય છે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ નિહાળનાર માણસ જોઈ શકે છે કે આકાશમા હમેશા બે ઇન્દ્રધનુષો દેખાય છે, એક મુખ્ય અને બીજુ એની જ પાસે એ જ મધ્યબિંદુ સાચવીને પણ બહુ જ આછા રંગનુ. આ આછા ઇન્દ્રધનુષની બીજી ખૂબી એ હોય છે કે મુખ્ય ઇન્દ્રધનુષનો રંગ જે ક્રમમા દેખાય છે એથી બરાબર ઉલટા ક્રમમા આછા ધનુષના રંગ હોય છે નાટકમા જેમ નાયિકા સાથે ઉપનાયિકા હોય તો જ નાટક ભરચક ગણાય છે તેમ આ આછા ઇન્દ્રધનુષથી જ મૂળ ઇન્દ્રધનુષની શોભા ચક્ષના પ્રાસાદ જેની થાય છે પણ ઇન્દ્રધનુષની મૂળ શોભા તેની આસપાસના મેઘની રચામણતા ઉપર જ દીપે છે. આજે વાદળાની શોભા અસાધારણ હતી વાદળાનો રંગ બહુ ઘાડો ન હતો છતા તે વખતના પ્રકાશ સાથે તેની વિલક્ષણતા બરાબર જમી હતી, અને તેથી બને ખીલી ઉઠતા હતા. ૩૦મી અક્ટોબરે આટલેથીયે સતોષ ન માન્યો. પાસેની એક મિલમાથી કાજો કાજો સીપિયા રંગનો ધૂમાડો નીકળતો હતો, અને હવાના દબાણને લીધે એ ધૂમાડાના ગોટા બહુ ફલાવાને બદલે મોજાની પેઠે અદર ને અદર ધુમરી ખાતા ઇન્દ્રધનુષને છેદીને આગળ વધતા હતા.

સાચે જ કયુતર એ બેવકૂફ પ્રાણી છે. અમારી ઓસરીના છાપરામા મોભ અને મોભિયાને વચગાળે અને વળી વચ્ચેના ખુણામા પોતાનો માળો બાધવાનો કયુતરના એક

જોડાએ વિચાર કર્યો ત્યાં માળો ટકે એમ હતું જ નહિ અને તેમા વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રોજ આવીને છાપડ અદગથી સાઝ છે કે નહિ એ તપાસે કબુતરો સવારથી સાઝ સુધીમા વીમડાની કેટલીક સૂફી સળીઓ ભેગી કરીને ગોઠવતા પણ જેટલી ગોઠવવા જાય તેટલી નીચે પડે ને નીચે કચરે પડે મને થયું કે આ ઘણીઘણીઆણીને આ મિથ્યાપ્રયત્નમાથી હું મચાવું મેં એમને જે ત્રણ દિવસ સુધી આખો દિવસ ઉડાડનાનો વધેા કર્યો એમને ત્યાં આવવા જ ન દઉં પણ એ પઠતમૂર્ખ કબુતરોએ ઉત્તમ જનનું લક્ષણ મોઢ કર્યું હતું

વિઘ્નૈ ડુન પુનરપિ પ્રતિઘ્ન્યમાના

પ્રારબ્ધમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ।

એમણે પુરુષાર્થ (અથવા દપત્યર્થ) જરૂરી જ ગણ્યો મેં હાર ખાધી અને એમની દૃષ્ટિએ એમનું ડામ નિર્વિન થયું પછી જ્યારે જ્યારે હું સારા એમના માળા નીચેથી આટા મારતો યારે પોતાની કુદગતી લાલ આખોથી તેઓ મારી તગ્ડ તાકીને જોતા, અને હું ધાર હું કેટલાયે શાપ આપતા પણ એમની આખની લાલાશમા કંઈ તપસ્યાનો અગ્નિ ન હતો કે હું બળી જઈ એમના ભારથી જ એમનો માળો વણીનાગ પડી ગયો, આખરે માળો અડધો તયાજ થાય તેના પહેલા જ માદાએ એ માળામા ઇંડું મૂક્યું, અને બને તેને વાગદગતી સેવવા લાગ્યા એક દિવસ નગ ઝાડા ગયો અને એના ભારથી આખો માળો ઢળી પડ્યા અને ઇંડું ફૂટી ગયું આમ ડતા એ શેઠશેઠાણીને ડલાપણુ ન આવ્યું મરી બીજો માળો મરૂં કર્યો આ વેળા કંઈક સારો થયો હતો પણ તે પ્રેરો થાય ત્યાર પહેલા જ માદાએ બીજું ઇંડું મૂક્યું તે પણ ગયડી

પડ્યું પણ આ વખતે સીંધુ બોય પર ન પડવાથી તેના કંકડા ન થતા માત્ર કાચનામા તરો પડી મેં એ માળો ફરી ૧૫૦ ગોઠવ્યો અને ઠાકુ અફઝ મફી દીપ્તિ આ ઇડામાંથી બચ્ચું નીકળે એમ તો હવે હતું જ નહિ, પણ મને થયું કે આ ઘેલા જોડાને આસાચેશ તો મળશે એક દિવસ એ લોકોએ ઇડું મેળ્યું, પણ તેમના પ્રાક્તનમા દુખ જ લખેલું હતું તે કેમ રહે ? એક ખીસકોલીને આ ફૂટેલા ઇડાની બાળ લાગી અને કચ્છતર નથી એવો લાગ જોઈ તેણે ઇડું ફેડી ખાતું 'તેના દાતનો અવાજ સાંભળી હું પાસે ગયો ખીસકોલી ફલાહારી પ્રાણી છે એમ અત્યાર સુધી હું માનતો તેને આની રીતે ઇડું ખાતી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું અને ખીસકોલી વિષે મારા મનમા જે કાવ્યમય પ્રેમ નાનપણથી બધાયો હતો તે પણ એકદમ ઓછો થયો. કચ્છતર અને ખીસકોલી બંને નિરપગધ અથવા કાચની દૃષ્ટિએ નિષ્પાપ પ્રાણી છે એમ હું માનતો તેમા વળી ખીસકોલીને પાતાના બચ્ચાના નક્ષત્ર સાક કાગડા પર ધસારો કરતી જોઈ ત્યારથી કચ્છતર કરતા પણ મેં એને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યું હતું કચ્છતર ખીજને ઠગ કરે નહિ એ ખરૂં, પણ સાથે સાથે પોતાનું નક્ષત્ર કે વા જોટલા પણ ડહાપણ કે હિમત તેની પાસે ન મળે ખીસકોલી હિંસામા અસમર્થ પણ સ્વમરક્ષણમા સમર્થ એવું આદર્શ પ્રાણી છે એમ મેં માયું હતું પણ એક કમનસૂત ખીસકોલીએ પેલા ઇડાની પેઠે જ મારું કાચ પણ તોડી નાખ્યું.

ફરી પાછી પાનખર ઝડતુ આરી ઊડાઉ માણુમના
 વેબરની પેટે ઝાયાના પાદડા ઝપાટામધ ખરી પડવા લાગ્યા
 'કેદીઓ આગણુ વાળીનાળીને થાકી જતા સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ
 આવે તે વખતે એક પણ પાદડુ જમીન પર ન જોઇએ
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો વખત નફી ન હોય કોઈવાર સાત વાગે આવે
 ને કોઈવાર નવ વાગ્યા સુધીયે ન આવે કોઈવાર વળી હુ મારો
 એટલે મને જોના બધુ કામ કરી પગવારી બાગ સાડાબાર વાગે
 આવે ! ત્યા સુધી આગણુ સાફ ગ્રહેલુ જોઇએ, પછી બચે ગમે તે
 થાય ઝાડ જેલના ખગ, પણ એ કંઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો હુકમ
 માને ? આખો ફિસ પાદડા વગસાવ્યા જ કરે અને પાન
 નિષ્પક્ષપાતપણે આગણુમા તે બધા પાદડા સખી રીતે વેરી દે
 બિચાગ કેદીઓને આગણુ ફરીફરીને વાળવુ પડતુ જેલમા
 'તાગ'ની ખાનગી વ્યવસ્થા ન હોત તો કેદીઓ મગી જ જાત
 પણ બલિહારી તાગની ' સવારની ' રેન ' મા તપાસ કરવા
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઉપડે કે અરધી જ મિનિટમા આખી જેલમા
 ' તાગ ' ઢાગ ખખગ પહોચી જાય અને કેદીઓ ઝપાટામધ
 આગણુ સાફ કમી રાખે

એક દિવસ એક પીળું પતંગિયું અમારા આગણામા આવ્યું સાધાન્ય રીતે પીળા પતંગિયા મને બહુ ગમે છે એમ નથી, પણ જોલમા તો એવા પતંગિયાના દર્શન પણ દોહાલા અને પતંગિયું પણ આખો દિવસ હનામા તનતુ હતું અમારા આગણામા મેં વારેલા કેટલાક ગનગોટાના છોડ કેપરાત એકે ફલકાડ હતું નહિ અને ગલગોટામા પતંગિયાને કે બમગને આડર્પક કર્યું ન મળે જતા પતંગિયું એક દિવસ મહેમાન કેમ નહ્યું એ સમજાયું નહિ એની સગકારે કંઈ એને ૧૨૪ કે ૧૫૩મી કલમની રૂએ અહીં મોકલ્યું નહિ હોય આના ગુન્હાઓ તો માનવીને જ કરવા પડે છે

પાનખર ઝડપુ જામતી ગદ્ય તેમ પક્ષીઓ પણ મૂગા થયે સારસાજના કપોલ બધ થતા બહુ જ સૂનસૂનું લાગતું રાહેગના મહેવાનીઓ કુદગતથી એટલા અળગા થએલા હોય કે કે આજે કંઈ ઝડપુ ચાલે કે એનું પણ તેમને જ્ઞાન નથી હોતું આજના આપણા કેળવાએલા મૂઠ વગરના કે મૂઠ ફટેલા ડોકરાઓને પ્રેરો કે કયા મહિનામા કયા ફલ ઉગે છે, જાણુ કયા મહિનામા થાય છે, ઇદ્રધનુષ કયા કયા મહિનામા દેખા દે છે, આકાશમાથી કયા કયા મહિનામા પડે કે ? શહેગના છોકરાને એટલી જ ખબર હોય છે કે આષ્ટમઝીમની ઝડપુ પક્ષી છત્રી ઓઢવાની ઝડપુ આવે છે અને ત્યાગપક્ષી ગળે મકલગ બાધીને ફરવાની ઝડપુ આવે છે ! ગામડાના લોકોનું જીવન ઝડપુઓ સાથે પૂરેપૂરું સંકળાયેલું હોય છે ધાર્મિક માણસના તહેવાર ઝડપુ અનુસાર ગોઠવેલા હોય છે અને પક્ષીઓનું તો જીવન અને મરણ ઝડપુઓની રાજી નારાજી પર નિર્ભર રહે છે શિયાળો જામ્યો એટલે પક્ષીઓ ગુન્હેમાની

પેઠે ચુપ થઇ ગયા હિ મતથી આમતેમ કરે ખન, પણ વસમા દહાડા આવ્યાનુ જાન હોય એમ નેમના 'ઝાતી અને માથા પગથી જળાતુ હતુ

હવે જે નવા પ્રાણી અમાઁ ગજન કરના આવવા લાગ્યા મોટા મોટા સારસનુ એક જોડુ રોજ સાંજે સૂર્યોત્તર પછી બહુ મોડુ સાંજમતીના પટ તરફથી રાણીપ કે કાળીની નિશામા નિયમસર જતુ લાખા લાખા પગ જે ચીને પેટની અડોઅડ ગખેલા અને વચ્ચે જ થોડી થોડી વારે 'ચકર્ ચકર્' એવો રાખ્દ કરતુ આ જોડુ દરિયામા મોટા જહાજ જાય તેમ અમારા માથા પગ થમાન પસાર થતુ કાઁ કાઁ વાગ એમને એટલુ અસૂર થતુ કે તેમનો રાખ્દ સભળાય પણ આકાશમા દેખાય નહિ મને લાગે છે 'ચકર્ ચકર્' અવાજ ઉપરથી જ આપણા પૂર્વજોએ તેમનુ નામ 'ચકર્વાહ' રાખ્યુ હોય અને પછી સંસ્કૃત લોકોએ તેનુ 'ચક્રાક' એ સંસ્કારી નામ કર્યુ હોય બહુ મોડુ થાય એટલે તેમના અવાજમા ગભગટ જણાય, પણ બીજો દિવસે વહેલા ઘેર જવાનો કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ લાગે નહિ વાદરાઓ રોજ રાત્રે નિશ્ચય કરે છે કે આવતી કાલે સવારે જમીને સૌથી પહેલુ ટાઢ સામે ધગ બાધીશુ ને પછી જ ખાવાનો વિચાર કરીશુ પણ વાદરાઓએ હજી ધગ બાધ્યા નથી ને સારસો સવેળા ઘેર પહોંચ્યા નથી જેનો જે સ્વભાવ પડ્યો તે કંઈ તે છોડી શકે ? ગીતાજીમા અમરશુ નથી લખ્યુ 'પ્રકૃતિ યાન્તિ મૂતાનિ નિપ્રહ્ કિ કરિષ્યતિ ?'

શામળબાઈ પાસેથી રોટલાના કકડા ખાઈખાઈને કાગડાઓ સારી પેઠે માત્યા હતા મન થયુ ચાલો કાગડાઓને જગ ફસરત કરાવુ ૫ રોટલાના કકડા આકાશમા ખૂબ ઉચે ઉઠાણુ

ધારણા એવી કે કાગડા બિડીને આકાશમા ને આકાશમા કકડા અદ્વરથી ઝીલી લે. પણ એ બાધાઓ માથુ ઉંચુ કરીને કકડો ક્યા બડે છે ને ક્યા પડે છે તે ઠડે પેટે જોઈ લેતા અને કકડો નીચે પડે એટલે એને માટે પડાપડી કરતા મે શામળભાઈને કહ્યું, ‘તમારા ગુજરાતના કાગડા સાવ નાલાયક છે અમારે ત્યાં નાનપણમા હું ચેવડામાથી કાબુ વીણીનીણીને આકાશમા બિડાડતો ત્યારે કાગડાઓ એકેએક અદ્વ જ ઝીલી લેતા પણ આ બાધાઓ તો ડોળા ફાડીને જોઈ જ રહે છે.’ શામળભાઈમા કંઈ પ્રાન્તીય અભિમાન ઓછુ હતુ ? તેમણે કહ્યું, ‘અમારે ત્યાંના કાગડા ઓછા જ ભૂખડીબારરા હોય છે ?’

પણ આ કાગડાઓને જે હુ શીખવી ન શક્યો તે સમડીએ શીખવ્યુ પાત્રપત્યાસ કાગડા વચ્ચે રોટલાના કકડાના ધુવારા બિડતા જોઈ એક સમડીએ લાગ સાધ્યો અને ઝડપ દધને આવી અને એક મોટો કકડો લઈ ગઈ કાગડા એતે તે પહેલા તો બીજી સમડી આવી ને બીજને કકડો લઈ ગઈ પોતાના નિત્યવૈરીની જીત જોઈને કાગડાઓ ખૂબ ચીઢાયા તેમનાથી આ અપમાન સહ્યુ જાય એમ ન હતુ તેમણે એ નવીન કળા હસ્તગત કરવાની — બટકે, ચચુગત કરવાની — પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને કાર્યજના લોકો સામે જેમ રોમન લોકો અને ઇરાનના લશ્કર સામે ગ્રીક લોકો નૌકાયુદ્ધમા ફાળ્યા તેમ કાગડા સમડી સામે આ કળામા પણ ફાળ્યા કાગડા રોટલાના કકડા ઝીલતા શીખ્યા, એટલુ જ નહિ પણ સમડી સામે ચોક્કસ પણ કરતા શીખ્યા કાગડાઓ તરરનુ મારૂ ધ્યાન જોઈ શામળભાઈના મનમા અદેખાઈ ઉપજી પણ

એમને કંઈ ઇલાજ સૂઝ્યો નહિ, એટલે મને કહ્યું, ‘આજથી કાગડા તમારા ને ખીસકોલી મારી’ મેં કહ્યું, ‘મારી ના નથી’ પણ ખીસકોલીનો અનુનય કરવાની ડગા એમની પાસે ક્યા હતી? એમની ડગા તો કાગડા સુધી જ પહોંચે એની હતી

પણ સત્યમકટપનો રણદાતા ભગવાન બેઠો જ છે એક દિવસ એક ડેફીની ટોપીમા ખીસકોલીનું એક નાનકડું બચ્ચું શામળભાઈ મારી પામે લગ્ન આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ‘એક કાગડો આને લઈ જતો હતો અમે બે જણાએ ચાલાકી કરી એને બચાવ્યું છે હવે એનું શું કરીએ?’ મને કોલેજના દિવસો યાદ આવ્યા એક ચીથગાની દીવેટ બનાવી દૂધમા બોળી એ બચ્ચાને ચૂસનાને આપી પણ એ ગભરાએલું બચ્ચું કેમે ક્યું દૂધ ચૂમે જ નહિ રોટલો આપ્યો, ખીચડી આપી, ભાત આપ્યો પણ પેલું બચ્ચું તો એમાથી કશાને અડે જ નહિ આખરે માગ નહાવાના ડાબામા એક લુગડું પાથરી તેમા એને બેસાડી દીધું અને અમે મૂંઝા ગયા ખીજે દિવસે તો એણે ચીમો પાડી પાડીને આખું વાતાવરણ કંટાળું કરી મૂક્યું શામળભાઈ બિચાગ વ્યાકુળ થઈ ગયા બચ્ચાનું શું કવું એ કોઈને સૂઝે નહિ દરેક જણ આવીને બચ્ચાને હાથમા લે બિચાડ મચ્ચું જ્ઞાન બચાવવા ખાતર હાથમાથી કુદી પડે, થાકી જાય, પેશાબ કરે, ને ફરી દોડે એક વખત તો કાકોગ સાહેબના ઓગડામા બળતણ પડ્યું હતું તેમા જઈને ભરાઈ બેઠું મુસ્કેરીથી અમે તેને બહાર કાઢ્યું કાગડા અને ગિલાડી બંનેના મોથી તેનું રક્ષણ કરવું એ સહેલી વાત નહોતી ખીજે દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો

એ દિવસ થયા બિચારને કડાકા હતા કાગડાબિલાડીના મોથી એને કેમ બચાવાય એ અમને મોટી ચિંતા થઈ પડી હતી અતે બપોરના ચાર વાગે મેં જોયું કે એક ખીસકોલી ઝાડે ઝાડે ને ઓરડીએ ઓગડીએ વ્યાકુળ થઈને રહે છે, એ જ આ બચ્ચાની મા હોવી જોઈએ જે ઓગડીમા મેં ઉખો રાખ્યો હતો એ ઓગડી તન્દ્ર તે જાય એટલા માટે મેં એને એક બે ઠોકણેથી હાકી કંઈ બાપામા હું એને સમજાવું કે તારૂં બચ્ચુ મારી ઓરડીમા છે ને એની સલામતી ખાતર જ એને અદર નાખ્યું છે ? બિચારી માને થયું હશે કે હું દુખિયારી બચ્ચાની શોધમા ગમ્મડુ છું ત્યાં આ જમદૂત મારી કેડે પડ્યો છે, જપવા પણ નથી દેતો આખરે ઠાકોર સાહેબ, શામળબાઈ, એક બે પોલીસા, ઠાકોર સાહેબનો કેદી રસોઈઓ અને હું સૌએ મળીને એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને હામ બીડીને એક યોજના ઘડી કાઢી કીકેટની ગમતમા જેમ ઠોકેકાણે ક્ષેત્રપાલો ઉભા રહે છે તેમ બધા ફૂંદર ઉભા રહ્યા મેં બચ્ચાવાળો ઉખો ઓરડીમાથી બહાર આણ્યો અને જે ઝાડ ઉપર પેલી મા ખીસકોલી રગતી હતી તેની નીચે આડો મૂકી દીધો બે ત્રણ કાગડાઓએ આ જોયું પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાંથી ખસે ? લોભી આખે તેઓ એકી ટશે જોવા લાગ્યા પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પ્રેરપરા સાવધાન હતા બચ્ચુ ઉખામાથી બહાર નીકળ્યું અને એણે કિલ કિલ કિલ કિલ કરી કારમી ચીસ પાડી મારૂં ધ્યાન મા ખીસકોલી તરફ હતું તે વખતની એની મુદ્રા જોવા જેવી હતી એનો જીવ કાન અને આખમા આવી રહ્યો હતો બચ્ચાનું દર્શન થયું એટલે બાકીની મધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ એ ઉપરથી

ખીસકોલીની દોટથી દોડતી નીચે આવી સ્ટેશન નજીક આવતા રેલગાડી જેમ સીસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતી ખીસકોલી આવી બચ્ચુ પણ મા તરર દોડ્યું અનેનો બેટો થયો તરત જ મા ચોમેર નજર નાખવા લાગી અમારે એ માને ખીક ન લાગે એટલે દૂર, પણ કાગડા શાવી ન શકે એટલે નજીક ઉભા ગહેવું જરૂરી હતું

હવે એક ભારે દૃશ્ય જોવાનું મળ્યું માને થતું હતું કે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર આ બચ્ચાને માળામા લઇ જઈ તો જગ જીતી બચ્ચાને એનો ખ્યાલ કયાથી આવે ? તે તો બે દિવસનું બૂખ્યું હતું માને જોઈ કે તરત જ તેને ધાવવા દોડ્યું મા એને મોઢામા પકડીને ઉચકવા જાય અને બચ્ચુ તેમાથી છટકી ધાવવા જાય ' મિનિટ દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડવળગ ચાલી આખરે બચ્ચાનો વિજય થયો માએ જોઈ લીધું કે બચ્ચુ સમજે એમ નથી, એટલે જીવને જોખમે તે ત્યાજ થોભી ગઈ બચ્ચાને ધાવવા દીધું બૂખ્યા સિપાઈઓ રણાગણ પર શિરને સાટે પણ ભોજન કરે છે એના જેવો આ પ્રસંગ હતો બચ્ચાની બૂખ જરા ભાગી એટલે માએ દહતાથી બચ્ચાને એના પેટની ચામડી વતી ઝાલ્યું બચ્ચાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પછડી માને ગળે વીંટળાઈ દીધા માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનું ધન અમૂલ્ય હાગની પેડે વીંટળાઈ રહ્યું તેને સાચવી માથું ઊંચું કરીને મા આગળ વટાવી એટલા પર આવી અમે દૂડાળું નાતું કયું' એટલાની કોગ આગળ જ્યાં દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેની ધાગ ઉપરથી ખીસકોલી ટગમણ કરતી ચઢવા લાગી શી એની સભાળ ! શી એની એકાગ્રતા ! ઉપર

જગ જીતી !

લગભગ છાજ સુધી પહોચી ગઇ ત્યાંથી કુદકો મારી
 લાકડાના પીઢિના સુધી પહોચાય એમ હતુ કુદકો મરાશે કે નહિ
 કુદકો મારવાની હિમત કરી મા બાપા શરીરનો સકોત્ય કરે,
 પણ કુદતા પહેલા જ હિમત હારી જાય ! નિરાશ થઇ નીસાસો
 મૂકે ફરી ખીજી ગીતે પ્રયત્ન કરે દસેક વાર તો જમણી
 બાજુથી ડાબી બાજુ ને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઇ
 હશે ઉપગ્રી પડી જાય તો બચ્યુ જીવતુ ન રહે જેટલા
 જેટલા નિષ્કળ પ્રયત્ન થાય તેટલી શક્તિ ઓછી થાય અને
 પ્રયત્ન સફળ થવાની આશા પણ ઓછી થાય બિચારીએ
 એકવાર હતાશ થઇને ચીસ પાડી કયો ભક્ત આથી વધારે
 વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે ? અમે આટલા જણ આસપાસ
 ઉભા હતા પણ એની શી સેવા કરીએ ? માણસજાતે આજ
 સુધીમા કયા ખીસકોલીનો વિશ્વાસ સપાદન કર્યો છે કે આજે
 એ તેમને પાસે આવવા દે ? મને એક વિચાર સૂઝ્યો હોડતો
 જઇને હું મારો ખેસ લઈ આવ્યો એ છોડા મારા હાથમા ને
 બે શાભળબાઇના હાથમા એમ કરી જમીનથી એક બે હાથ
 ઉચે અમે ખેસ પહોળો કરી પકડી રાખ્યો ઉદ્દેશ એ કે
 ખીસકોલી કે એનુ બચ્યુ પડે તો તેમનો છૂદો ન થઇ જાય
 આખરે ઈશ્વરે ખીસકોલીની ધા સાબળી એના શરીરમા
 અસાધારણ બળ આવ્યુ સાસ રોડી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક
 કુદકો માર્યો અને એક પળમા તે મુકામે પહોચી ગઇ ! બે
 છાપગની સાધમા મોભના નળિયા નીચે ખીસકોલીનુ નિવાસસ્થાન
 હતુ તે દિવસે રાત્રે મા અને બચ્યાએ કેવી મીઠી હાથ લીધી
 હશે ' સાચે જ માને થયુ હશે કે જગ જીતી ' ત્યાગ પછી કેટલાયે
 દિવસ એ માને અને એ બચ્યાને અમે જોતા અને ઓળખતા

અબળા કરતાયે પરાધીન

ચોડા જ દિવસમા ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો હતો. મંદલે એના આવનારી તૈયારીઓ ચાલી મકાનો ઘોળાયા, ચૂનાસીમે ટતુ કામ કરવા જેવું હતું તે થયું, ઢાપન ચળાયા, અને થાભલાઓ તેલપાણીમા નહાયા. કેદીઓની કવાયત કંઈ રીતે ચાલતી વગેરે વિગતો ગમુજી છે ખરી, પણ તે આ પ્રકરણના ઉદ્દેશ બહારની વાત છે. પણ એ અગસામા ત્રાત આખી અમતે દીવાનું ફર્શન થતું હતું એ ત્રાત લખ્યા વગર નહિ ચાલે અમે જલેતા હતા ત્યાંથી પુષ્કળ દૂધ જેલનો મુખ્ય દવાજો આવેલો છે. આ દવાજા પર ઉપલે માળે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઓફીસ છે અમારી પગસાળમાથી આ ઓફીસ બગબગ દેખાતી ૩૫-૪૦ ડીગ્રીમા મહિતો આખો વૈતક કરી ગજીગજી જલેના જલેનો કારકુન સામાન્ય રીતે ગતના દસ વાગ્યા સુધી આ ઓફીસમા બેસી કામ કરે છે મને લાગે છે એનો હેડક્લાર્ક પણ તેટલું જ બેમે છે પણ હવે તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો એટલે ઓફીસનો દીવો ગતના બે વાગ્યા સુધી બળ્યા કુતો હોય કોક કોક વાર તો પરોઢિયાના ચાં સુધી કામ ચાલે ! ઓફીસની ઓગડી આટલી દૂર અને આટલી ઊંચી, ડાતા ત્યાંથી અમારા ઓટલા નુધી જવનું પ્રકાર આવતો ચોપડી વચાચ એટલો તો નહિ પણ જરાતરા દેખી શકાય એવો ખરો જેલમા ગતે આટલું અજવાળું મળે એ કંઈ નાનીસૂતી સગવડ ન કહેવાય એટલે અમે એક તરફ ઉજ્જમ મળ્યાનો આનન્દ અનુભવતા, અને બીજી તરફ આડે પહોર વેતક કરનાર, દિવસરાત ઉપરીના ઠપકાના ભય હેડળ જીવનાર, અબળા કરતા પણ વધારે પરાધીન બાવા પેલા કારકુનોની દયા ખાતા

‘ માસ ગણતાં હૈન રહ્યા ’

કાળને મૃત્યુના ધાનુ ઝોસડ કહી કોઈ લોકકવિયે ‘
 ગણુતા માસ થયા વરમે આતગિયા’ વાળો હુલો કહ્યા દ
 પણ જોલવામ મામાનિક મૃત્યુ છે એટલે ત્યાનો ક્રમ
 ‘ માસ ગણુતા હન રહ્યા ’ એવો ઉલટો હોય છે આમ
 હવે વિદાયનો દિવસ પામે આવવા લાગ્યો મો દિવસના
 પચાસ રહ્યા પચાસના પચીસ થયા પછી તો આઠ જ
 દિવસ રહ્યા શામળભાઈની ધાગજ ખૂબી તેમણે દિવસની
 પચીસતરી છોડી દીધી અને ડલાકો ગણુના લાગ્યા હવે સવાસો
 ડલાક રહ્યા, હવે પોણોસો રહ્યા આગણુમા ઉઠરતા આખાની
 જાળુડાના વિગહની કટપના મનમા આવવા લાગી જાળુડાને
 જવાત લાગી હતી જવાત જાડના પાદડા આધ આધ તેનો
 જવા લેવા મથતી હતી મે જતનપૂર્વક ખવાએલા પાદડા
 કાઢી નાખ્યા હતા સહેજસાજ અગડેલા પાદડા અને જાડતુ
 થઈ રોજ આયોડિનના પાણીથી હુ ઘોતો આમ કરીકરીને
 જાળુડાને મે બચાવ્યો હતો પછી એને નવા પાદડા ફૂટ્યા હતા
 અને એવો તો પ્રસન્ન દેખાતો હતો કે જાણે વસન્તની વનશ્રી
 આમો પણ આની જ રીતે બચાવેયો હતો ઠાકોરસાહેબના
 રસાંધઆએ આપાને રાખ અને એકવાડનુ એટલુ બધુ ખાતર
 આપ્યુ હતું કે બિચારો લગભગ ગૂંગળાઈ ગયો હતો એને
 પણ સરસ ક્યારો બનાવી સુખી કર્યો હતો મારા ગયા પછી
 આ જાનેતુ શુ થશે એ બ્યાલ મનમા આવ્યા વિના કેમ રહે ?
 ગલગોરાનુ જાડ તો ક્યારનુ સુકાઈ ગયુ હતુ એની આશા
 છૂટી ગયા પછી એના ગોટા તોડી તોડીને હુ છડીઓ
 બનાવતો જોલના રુક્ષ વાતાવરણમા ગલગોટાની છડી પણ
 મળની લાગતી

ક્ષીણે પુણ્યે !

આખરે ફેણુઆરીની પહેલી તારીખ ડગી સવારે
 ૧ જાડી મે નહામ લીધું જેવના બ્રષ્ટ યોગકની ૨
 રાધ કાઢના સાડ નાગલે દિવસે મે અપવાસ કર્યો ૩
 નહામને શરીર સ્વચ્છ કર્યું મારો લગભગ બધો સાગમ
 આગલે દિવસે મે ઘેર મોકલી દીધો હતો એટલે 'તે' ૪
 કગવાપાણી કઈ હતું જ નહિ આખાને તેમજ જા ૫
 છેલ્લેલું પાણી પાણી હીરાને મળવાનું મન હતું, ૬
 આટલી વહેલી તે ક્યાથી આવેલી હોય ? જેલની ચારે દીવડા
 ઘેરાએલા આકાશમા તારાએનું છેલ્લું દર્શન કરી ૭
 એલામા ઠાકોર સાહેબ હાથે શામળભાઈ પણ ના ૮
 આવ્યા અમે ત્રણે જણાએ જેલના નિયમ વિરુદ્ધ ૯
 એસીને પાર્થના કરી શામળભાઈએ ૧૦

‘ રામ ભજ તુ પ્રાણિયા,
 તારા પેહનું મારથ થયો,
 તારી કચનની ગયા થશે,
 રામ ભજ તુ પ્રાણિયા

વાળું પગભાતિયુ ગાયુ

પગભાતિયુ પૂરે થના પહેા ફાટયા પણ મહાર લઈ ૧
 કોઈ આવ્યું નહિ શામળભાઈએ કહ્યું, ‘ હોજ આ ૨
 તુળશીના છોડને નો તમે ભૂલી જ ગયા ! ’ હું શર ૩
 દોડતો જઈ તુળસીને ખામા એક ડમો પાણી પાણી એટ ૪
 એક વોર્ડર આવ્યો અને એણે મને દગવાજે ચાલવા, ૫
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વિદાયના એ શબ્દ બોલીને હું જેલ ૬
 પડ્યો નીકળતાવેત મોઢામાથી દુઘાર નીકળી ગયો ૭

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ !

